ARMENIAN HISTORY MATERIALS

IN THE

ARCHIVES OF CENTRAL EUROPE

YEREVAN -2001

Պրոֆ. Շ. Հակոբյանին
հայրենասեր գիտնականի, մեծահոգի
հիմնադրամի և մեր ազգի երախտավորի՝
ամենայն սիրով և խորին հարգանքով.

7.08.2001թ. Մ.Հարությունյան

9(47.925)
Ա-75
Ա85
Ե. Հակոբյանի
ֆոնդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԴԻՒԱՆՆԵՐՈՒՄ

Երեւան - 2001

ARMENIAN HISTORY MATERIALS

8795

IN THE ARCHIVES OF CENTRAL EUROPE

Yerevan - 2001

«Armenian History Materials in the Archives of Central Europe»
«Հայաստանի պատմութեան նիւթեր Կենտրոնական Եւրոպայի դիւաններում»

© G. Uluhogian

«Սարգիս Խաչենց» հրատարակչութեան տպարան
375010, Երեւան, Արամի 1
skhach@nga.sci.am

PREFACE

This collection of papers presents results of a three-year research project on the Armenian history. The project has been implemented through funding support provided by the International Association for the Promotion of Cooperation with Scientists from the New Independent States of the former Soviet Union (INTAS-project number 94-3758).

The research, carried out by scholars from Armenia and Europe, was coordinated by Prof. Gabriella Uluhogian of the Bologna University. The European partners were scientists from Universities of Italy, France and Switzerland. They have succeeded in exploring various documents on the history of political, cultural and economic relations between Armenia and Europe. Researchers from the Republic of Armenia (RA) have worked through the support and cooperation of the scholars from the above mentioned Universities.

In the course of three weeks, in cooperation with Prof. Gabriella Uluhogian, Dr. Azat Bozoyan and Dr. Pavel Chobanyan, researchers of the Institute of History and Oriental Studies of the RA National Academy of Sciences, have studied in the libraries and archives of Genoa, Venice and Bologna. They have accumulated materials on economic and political relations between Italian city-republics and Kilikian Armenia. Valuable documents on Armenian merchants and cultural workers have been explored in the archives dated from 17th through 19th centuries. Mr. Bozoyan's and Mr. Chobanyan's papers specifically refer to these issues.

Dr. Bernard Outtier of the French CNRS has drawn the attention of specialists on the materials of archives of the "Missions Etrangeres" (Paris) and Capucins. Within the framework of this project Dr. Meruzhan Karapetyan and Dr. Elizabeth Tajiryan, scholars of Institute of History, have studied in these archives in cooperation with the French researcher. Mr. Karapetyan and Ms. Tajiryan have explored a rich material on political and cultural relations between Armenia and France. However, only a part of this material is presented in this book.

Prof. Valentina Calzolari of the Geneva University has studied some aspects of the relations between Armenia and Switzerland (humanitarian assistance of the Switzerland Protestant Church to Caucasus and Asia Minor and assistance provided to Armenians migrated to

Switzerland in the 19th-20th centuries etc.). With the assistance of Prof. Calzolari, Prof. Vladimir Barkhudarian, Academician of the RA National Academy of Sciences, has studied the relations between Swiss humanitarian organizations with Armenia before and after the World War I. The research was based on documents preserved in archives of Geneva and Losan as well the Ghukassian Library of Geneva University.

This fruitful work has produced results: the authors have already published various considerables articles in periodicals. The aim of the book is to present only a part of the issues. This project, carried out by INTAS, opened remarkable and promising prospects for research.

Gabriella Uluhogian
Project Coordinator
University of Bologna

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սոյն գրքոյկը ներկայացնում է «Նորանկախ պետութիւնների պիտնականներին աջակցութեան միջազգային կազմակերպութեան» (INTAS) ֆինանսաւորած «Հայաստանի պատմութեանը վերաբերող նիւթեր Եւրոպայի դիւաններում եւ գրադարաններում» եռամեայ հետազօտական ծրագրի որոշ արդիւնքներ:

Հայաստանում եւ Եւրոպայի տարբեր երկրներում աշխատող պիտնականների հետազօտութիւնները համակարգել է պրոֆ. Գաբրիէլլա Ուլուհոճեանը (Բոլոնիայի համալսարան): Եւրոպական գործընկերները Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Շվէյցարիայի համալսարանների պիտնականներ են, որոնք իրենց երկրների դիւաններում եւ գրադարաններում յայտնաբերել են Հայաստանի եւ Եւրոպայի քաղաքական, մշակութային եւ տնտեսական առընչութիւնների պատմութեանը վերաբերող ամենատարբեր վաւերագրեր: Հայաստանի Հանրապետութեան հետազօտողներն այդ երկրներում աշխատել են նրանց գործակցութեամբ եւ օժանդակութեամբ:

ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան եւ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի աշխատակիցներ Պաւէլ Զօրանեանը եւ Ազատ Բոզոյեանը երեք շաբաթ պրոֆ. Գաբրիէլլա Ուլուհոճեանի անմիջական գործակցութեամբ աշխատել են Ջենովայի, Վենետիկի եւ Բոլոնիայի դիւաններում եւ գրադարաններում: Նրանք նիւթեր են հաւաքել իտալական քաղաքհանրապետութիւնների եւ Կիլիկեան Հայաստանի տնտեսական եւ քաղաքական փոխյարաբերութիւնների վերաբերեալ: Հայ առեւտրականների եւ մշակութային գործիչների հետքերին վերաբերող արժէքաւոր վաւերագրեր են յայտնաբերուել յիշատակուած գրապահոցների ԺԲ-ԺԹ դդ. թղթօններում. նրանց յօդուածները վերաբերում են հէնց այդ խնդիրներին:

Ֆրանսիայի գիտական հետազօտութիւնների ազգային կենտրոնի (CNRS) աշխատակից, դոկտ. Բեռնար Ուտիէն մասնագէտների ուշադրութիւնը սեւեռել է Արտաքին գործոց նախարարութեան (Փարիզ) եւ Կապուչինների դիւանների պարունակած նիւթերի վրայ: Այս դիւաններում յիշեալ ծրագրի շրջանակներում ֆրանսիացի հետազօտողի հետ համագործակցութեամբ աշխատել են Պատմութեան ինստիտուտի գիտաշխատողներ Մերուժան Կարապետեանը եւ Էլիզաբէթ

Թաղիրեանը, որոնք Փարիզի գրադարաններում եւ դիւաններում յայտնաբերել են հայ-ֆրանսիական քաղաքական, տնտեսական, մշակութային փոխյարաբերութիւններին վերաբերող մեծածաւալ նիւթ: Ընթերցողն այստեղ հնարաւորութիւն ունի ծանօթանալու այդ նիւթերի միայն մի մասին:

Ժնեւի համալսարանի դասախօս, դոկտ. Վալենտինա Կալցոլարին քննութեան նիւթ է դարձրել հայ-շվէյցարական փոխյարաբերութիւնների չ'ուսումնասիրուած որոշ տեսանկիւնները (Շվէյցարական բողոքական եկեղեցիների մարդասիրական օգնութիւնը Կովկասում եւ Փոքր Ասիայում, Շվէյցարիա գաղթած հայերին ցոյց տրուած օժանդակութիւնը՝ ԺԹ-ի դդ. եւ այլն): Դոկտ. Կալցոլարիի աջակցութեամբ պրոֆ. Վ. Բ. Բարխուդարեանը (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղար) հետազօտել է շվէյցարական մարդասիրական կազմակերպութիւնների փոխյարաբերութիւնները Հայաստանի հետ Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ եւ յետոյ, հիմնուելով այն վաւերագրերի վրայ, որոնք պահպանուել են Ժնեւի եւ Լոզանի կանտոնների դիւաններում եւ Ժնեւի համալսարանի Ղուկասեան մատենադարանի պահոցներում:

Պրոֆ. Գ. Ուլուհոճեանը ԺԷ, ԺԹ եւ Ի դարերի հայ-իտալական փոխյարաբերութիւնների պատմութեան մեծարժէք սկզբնաղբիւրներ է յայտնաբերել Բոլոնիայի, Ֆերարայի եւ Միլանի գրադարաններում եւ դիւաններում: Այս բեղմնաւոր աշխատանքն արդէն տուել է իր արդիւնքները. հեղինակները պարբերականներում հրապարակել են խնդրին վերաբերող տարբեր յօդուածներ: Ժողովածուն նպատակ ունի ներկայացնել ծրագրին մասնակից գիտնականների ուշադրութիւնը գրաւած խնդիրների միայն մի մասը:

Միջազգային կազմակերպութեան հովանաւորած այս ծրագիրը համագործակցող գիտնականների ուսումնասիրութիւնների ասպարէզում ուրուագծեց ուշագրաւ եւ խոստումնալից նոր հեռանկարներ:

Գաբրիէլլա Ուլուհոճեան

Բոլոնիայի համալսարանի պրոֆեսոր
Ծրագրի համակարգող

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՐԽԻՒՆԵՐՈՒՄ

Ա. Բոզոյեան

Գրեթէ երեք հարիւրամեակ (1080-1376), սկզբում իբրեւ ինքնանկախ կամ ստորակայ իշխանութիւն, հետագայում որպէս թագաւորութիւն, կիլիկեան Հայաստանը պահպանեց սեփական պետականութիւնը: Այդ երկրամասը թէպէտ աշխարհագրական իր դիրքով գտնուում էր Մեծ Հայքի տարածքից դուրս, սակայն իր արմատներով եւ վարած քաղաքականութեամբ կապուած էր Մեծ Հայքի քաղաքական եւ հոգեւոր կենտրոնների հետ: Միեւնոյն ժամանակ, գտնուելով աշխարհաքաղաքական նոր միջավայրում, այդ երկիրն ամենասերտ մշակութային եւ առեւտրա-տնտեսական փոխյարաբերութիւններ էր հաստատել հարեւան խաչակրաց պետութիւնների, Բիւզանդիայի եւ անդրծովեան եւրոպական տէրութիւնների, Միջերկրական ծովի առեւտրական նաւահանգիստների եւ իտալական քաղաք-պետութիւնների հետ: Կիլիկեան Հայաստանը գործուն քաղաքական, մշակութային ու առեւտրատնտեսական փոխյարաբերութիւններ էր հաստատել նաեւ հարեւան ինչպէս մահմէդական, այնպէս էլ ոչ քրիստոնեայ միւս ժողովուրդների պետական եւ եկեղեցական կազմակերպութիւնների հետ, նրանց հետ կնքում էր քաղաքական եւ առեւտրական պայմանագրեր, երբեմն էլ՝ համատեղ դրամ էր հատում[1]:

[1] Կիլիկեան Հայաստանը ԺԳ դարի սկզբին միացեալ՝ երկկեզու դրամ էր հատում Իկոնիայի սուլթանութեան հետ (*X. T. Nercessian*, Attribution and dating of Armenian Bilingual Trams. Los Angeles, 1983): Մեզ է հասել նաեւ մոնղոլական կայսրութեան (տե՛ս *Ա. Գալստեան*, Մոնղոլական շրջանի հայ դիւանագիտութեան պատմութիւնից, Լենինական, 1945) եւ Եգիպտոսի մամլուկեան սուլթանութեան հետ (տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor des chartes d'Arménie, Venise, 1863, p. 213-235) կնքած պայմանագրերի պատճէնները:

Երկրամասի քաղաքական եւ տնտեսական կեանքում հնուց ի վեր վիթխարի նշանակութիւն էր ձեռք բերել ծովը[2], սակայն մինչեւ Կիլիկեան պետութեան այսօրուայ իմաստով միջազգային ճանաչումը, այսինքն՝ 1197 թ. Բիւզանդական կայսրութեան եւ Արեւմտահռոմէական-Գերմանական կայսրութիւնների ուղարկած թագերով Լեւոն Ա Ռուբինեանի թագադրումը[3] կիլիկեան ծովափի իսկական տէրը միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից դեռեւս դիտւում էր Բիւզանդական կայսրութիւնը, որից էլ Վենետիկի եւ Ջենովայի հանրապետութիւնները արտօնութիւններ էին կորզում իրենց առեւտրական գործարքների համար[4]: Հետաքրքիր է այն պարագան, որ ԺԱ-ԺԲ դարերի ընթացքում կնքուած պայմանագրերում, չնայած երկրամասում հայկական իշխանութիւնների գոյութեանը, կիլիկեան նաւահանգստային քաղաքները համարւում էին Բիւզանդական կայսրութեան սեփականութիւն. այդ մասին են վկայում Կոմնենոս կայսրերի կողմից Վենետիկին[5] եւ Ջենովային[6] տրուած առեւտրական արտօնագիր-պայմա-

2 Դեռեւս հելլենիզմի դարաշրջանում յայտնի էին Կիլիկեան ծովահէնները: Հարցի ընդհանուր գծերով շարադրանքը տե՛ս *Cl. Mutafian*, La Cilicie au carrefour des empires, v. I, Paris, 1988, p. 217-228:

3 Այդ մասին տե՛ս *Fr. Hild u. H. Hellenkemper*, Kilikien und Isaurien [Tabula Imperii Byzantini, Bd. 5], 1 Teil, Wien, 1990, S. 76: Վերջին տարիներին նոր փաստեր են ի յայտ գալիս, որոնցով Լեւոն Ռուբինեանի թագադրումը թուագրւում է 1199 թ. (տե՛ս Das Lemberger Evangeliar. Eine wiederentdeckte Armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts / herausgegeben von Günter Prinzing und Andrea Schmidt, mit beiträgen von Anton von Euw, Christian Hannick, Mesrob K. Krikorian, Annette Lang-Edwards, Günter Prinzing, Andrea Schmidt, Christian Weise. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997, S. 20, n. 3; հմմտ. այդ գրքի գրախօսութիւնը, ՊԲՀ, 1999, N 1, էջ 360-366):

4 Այդ մասին տե՛ս *Fr. Hild u. H. Hellenkemper*, Kilikien, S. 126:

5 Այդ պայմանագրերում յիշատակւում են կիլիկեան քաղաքներ Մամիստրան, Ադանան, Տարսոնը (1082 թ. մայիս, 1084 թ., 1126 թ. օգոստոս, 1147 թ. հոկտեմբեր, 1187 թ. փետրուար, 1198 թ. նոյեմբեր): Տե՛ս *Fr. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453, 2. Teil: Regesten von 1025-1204, München u. Berlin 1925, S. 27, Nr. 1081, S. 31, Nr. 1109. հմմտ. *A. Schaube*, Handelsgeschichte der Römanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge, München und Berlin, 1906 [Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte /herausgegeben von G. v. Below und F. Meinecke, Abteilung III], S. 20, 219), S. 59, Nr. 1304, S. 67, Nr. 1365, S. 92, Nr. 1576, S. 104, Nr. 1647:

6 Շեշտւում է, որ նրանք շարունակելու են օգտուել Ասորիքում ունեցած արտօնութիւններից (1169 թ. հոկտեմբեր, 1170 թ. մայիս): Տե՛ս *Fr. Dölger*, Regesten, S. 82, Nr. 1488, S.83, Nr. 1497 (հմմտ. *A. Schaube*, էջ 219):

7 *Fr. Dölger*, Regesten, S. 51, Nr. 1243; տե՛ս նաեւ *Ա. Բոզոյեան*, Բիւզանդիայի արեւելեան քաղաքականութիւնը եւ Կիլիկեան Հայաստանը ԺԲ դարի 40-70-ական թթ., Երեւան, 1988, էջ 73-75. այդ պայմանագրի մասին տե՛ս նաեւ *Ralph-Johannes Lilie*, Byzanz und die Kreuzfahrstaaten, München, 1981, S. 78 [Ποικιλα Βυζαντινα], *R.-J. Lilie*, Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und Angeloi (1081-1204), Amsterdam, 1984, S. 50, 63.

8 Դրա պերճախօս վկաներն են նաւահանգստային քաղաքներում յայտնաբերուած ԺԳ-ԺԴ դարերի շինարարական հսկայածաւալ աշխատանքները: Տե՛ս *R. W. Edwards*, The Fortifications of Armenian Cilicia, p. 77-83, 161-167; *Fr. Hild u. H. Hellenkemper*, Kilikien, S. 163, 170-172, 318-319:

9 Կիլիկեան Հայաստանում նաւատորմի գոյութեան մասին են վկայում մի շարք վկայութիւններ, որոնք դեռեւս ի մի չեն հաւաքուած: Այս հարցին նուիրուած միակ յօդուածը մեզանում պատկանում է Արտաշէս Տիրա-

նագրերը եւ երկրամասի քաղաքական կարգավիճակը գրեթէ մէկ հարիւրամեակ կարգաւորող, ԺԲ դարասկզբին Սիցիլիայի նորմանների հետ բիւզանդական կայսր Ալեքս Ա-ի կնքած Դէաբոլեան հաշտութեան պայմանագիրը[7]:

Կիլիկեան նաւահանգիստների դերը տարածաշրջանում սկսեց մեծանալ, երբ երկրամասում հաստատուած հայկական թագաւորութիւնը ճանաչուեց միջազգային հանրութեան կողմից: Այդ պահից ի վեր Կիլիկիայի իշխողները սկսեցին մեծ թափով կառուցել եւ նոր ժամանակների կարիքներին յարմարեցնել Այեասը, Ալեքսանդրեթը, Կոռիկոսը, Լամոսը եւ միւս նաւահանգստային քաղաքներն ու հանգրուան կայեանները[8]: Միայն հայկական թագաւորութեան ճանաչումից յետոյ Կիլիկիան սկսեց ինքը տնօրինել սեփական նաւահանգիստների ու ծովափի եկամուտները, երկրի պաշտպանութեան ու տնտեսական բարգաւաճման, հոգեւոր-մշակութային ու առեւտրա-տնտեսական կապերի համար սկսեց օգտագործել նաւահանգիստները՝ ամենայն հաւանականութեամբ ստեղծելով նաեւ ռազմական ու առեւտրական տորմիղ[9]:

Այս դարաշրջանում մշակութային եւ առեւտրա-տնտեսական սերտ փոխյարաբերութիւններ հաստատուեցին եւրոպական տէրութիւնների եւ քաղաք-պետութիւնների հետ, քանի որ Հայաստանի համար իսկական պատուհան բացուեց դէպի Արեւմուտք: Իսկ դա հնարաւոր դարձաւ միայն ԺԲ դարից յետոյ, երբ Արեւելեան Փոքր Ասիայում եւ Հիւսիսային Ասորիքում թուլացան Բիւզանդական կայսրութեան դիրքերը, եւ կիլիկեան Հայաստանը միջազգային հանրութեան կողմից ճանաչուեց Իսոսի ծոցի իսկական տէրը, որը ԺԳ դարում արդէն սկսում է ե՛ւ հայկական, ե՛ւ օտար սկզբնաղբիւրներում անուանուել նաեւ Հայոց ծոց (Mare Armeniæ, Mer d'Herminie)[10]:

Կիլիկեան պետութեան առաջին առեւտրական պայմանագրերը Ջենովայի[11] եւ Վենետիկի[12] հանրապետութիւնների հետ կնքուել են

ցեանին, որը գիտական գրականութեան մէջ արծարծուած փաստերի համադրութեամբ ապացուցում է Կիլիկեան Հայաստանում սեփական նաւատորմի գոյութեան փաստը (տե՛ս *Ա. Տիրացեան*, Կիլիկիայի հայկական պետութեան սեփական նաւատորմիղ ունենալու հարցի շուրջը, «Էջմիածին», 1957, Զ, էջ 43-44):

10 Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ այս անուանումն առաջին անգամ վկայուած է Դ դարի լատինալեզու պատմիչ Ամիանոս Մարկելինոսի մօտ «Armenicus Sinus» ձեւով, որը կանխում է Կիլիկիային հայերի տիրանալու ժամանակաշրջանը եօթ հարիւրամեակով: Ղ. Ալիշանն այս փաստը համադրել է իրեն յայտնի միւս վկայութիւնների հետ. տե՛ս Սիսուան. Վենետիկ, 1885, էջ 299-300, 355-356:

11 Ջենովացիներն առաջինն էին, որ արտօնագիր են ստացել Կիլիկիայի հայկական արքունիքից: Մեզ են հասել այդպիսի մի շարք պայմանագրեր, որոնցից առաջինը կնքուել է 1201 թ. մարտին, իսկ այնուհետեւ վերստին թարմացուել ու վերահաստատուել է 1215, 1288 եւ 1289 թուականներին (տե՛ս *V. Langlois*, 22-23, 84-85, 105-108, 126-128, 154-161, հմմտ. նաեւ Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge/von Prof. Adolf Schaube, München und Berlin, Druck und Verlag von R. Oldenburg, 1906 [Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte/herausgegeben von G. v. Below und F. Meinecke, Abteilung III], S. 218-219: Ջենովա քաղաքի արխիւում այդ վաւերագրերը պահւում են հիմնական արխիւային ֆոնդում գտնուող Libri Jurium della Republica di Genova, vol. I/2 / a cura di Dino Puncuh, Roma, 1996 [Publicazioni degli Archivi di Stato. Fonti XXIII.]: Լեւոն Ա-ի 1201 եւ 1215 թթ. ջենովացիներին տրուած վաւերագրերը հրատարակուած են այս հատորում, տե՛ս թ. 344, էջ 164-166, թ. 346, էջ 168-171:

1201 թ.: Առեւտրական արտօնութիւններ են տրուել նաեւ Պիզայի[13], Ֆլորենցիայի[14], Մոնպելիէի[15], Մարսէլի[16], Սիցիլիայի[17], եւ այլ երկրների ու քաղաք-պետութիւնների[18]: Ըստ այդ պայմանագրերի՝ Կիլիկիայի արտաքին առեւտուրն իր ձեռքն էր վերցրել պետութիւնը, իսկ պայմանագրերը ողջ երկրի տարածքում յիշատակուած կողմերի հետ կնքում եւ հաստատում էր երկրի թագաւորը, որը կրում էր «Թագաւոր Հայոց» կամ «Թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսը[19]: Սակաւաթիւ պայմանագրեր են յայտնի, որոնք սահմանափակէին ինքնակալ-թագաւորի իշխանութիւնը որեւէ անհատ սենիորի տարածքում[20]:

12 Վենետիկցիներին Կիլիկիայի տուած արտօնագրերը վեցն են, որոնք հասել են 1201, 1245, 1271, 1307, 1321, 1333 թուականներին տրուած վաւերագրերի տեսքով (տե՛ս *V. Langlois*, p. 23-25, 85-86, 109-112,143-146, 151-153, 166-169, 182-184, 193-194, հմմտ. նաեւ *A. Schaube*, Handelsgeschichte, S. 219-220:

13 Պիզացիներին տրուած արտօնագրերից պահպանուել է միայն Ռէյմոնդ-Ռուբէնի 1216 թ. տրուած վաւերագիրը, ուր նա ստորագրում է՝ որպէս Անտիոքի իշխան, եւ ոչ թէ՝ որպէս Հայոց թագաւոր: Պիզայի՝ Կիլիկիայում ունեցած առեւտրական արտօնութիւնների մասին պատմում է Ֆլորենտացի Բալդուչի Պեգոլոտին (տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor, p. 86-87, 138-139):

14 Չնայած Ֆլորենտեան Բարդի եւ Պերուցի առեւտրական ընկերութիւնների հետ սերտ կապերին, որոնց մասին վկայում է Բալդուչի Պեգոլոտին, մեզ է հասել միայն մէկ վաւերագիր, որն էլ, ըստ վերջինի բերած բնագրի, հրապարակել է Վ. Լանգլուան (տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor, p. 195):

15 Մոնպելիէի առեւտրականներին տրուած արտօնութիւններից մեզ են հասել երկուսը (տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor, 178-179, 185-186): Հետաքրքիր է այն պարագան, որ դրանք պահպանուել են միայն հայերէն լեզուով՝ հանգամանք, որը խօսում է հայերէնի՝ իբրեւ միջազգային հաղորդութեան կողմից ընդունելի դիւանագիտական լեզուի մասին:

16 Մեզ է հասել միայն մէկ վաւերագիր առ այն, որ Կիլիկիայի ափերին վենետիկեան նաւերից վնաս է կրել մի մարսէլցի վաճառական (տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor, 164-165):

17 Տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor, p. 186-190, հմմտ. նաեւ Բազմավէպ, 1847, էջ 92: Հետաքրքիր է նաեւ այն պարագան, որ այս վաւերագիրը եւս հասել է հայերէն բնագրով:

18 Տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor, p. 25-26:

19 *V. Langlois*, Le Trésor, p. 17-18.

20 Օրինակ՝ 1215 թ. ջենովացիներին տրուած արտօնագրում թագաւորի տուած արտօնութիւնները չեն վերաբերում միայն Օտտո Թաբարէացու,

Կիլիկիայում գոյութիւն ունէին արքունական տարբեր գործակալութիւններ (մաքսատներ, շուկաներ, առեւտրական տներ եւ այլն), որոնք պէտք է նպաստէին օտարերկրացիների առեւտրական գործունէութեանը եւ ապահովէին պետութեան մաքսերի եւ օգուտների դանձումը: Վենետիկցիները, ջենովացիները եւ կիլիկիայի հետ պայմանագրեր ստորագրած տէրութիւնները Կիլիկիայի մի շարք խոշոր քաղաքներում (Տարսոն, Մոպսուեստիա, Սիս, Ադանա) հաստատում էին սեփական ներկայացուցչութիւններ, կառուցում էին եկեղեցիներ, աշխատեցնում էին արհեստանոցներ եւ մանուֆակտուրաներ, ունէին իրենց գերեզմանոցներն ու պահեստները[21]*: Հաւանաբար նմանատիպ պայմանագրերի արդիւնք են նաեւ արդէն ԺԳ դարի ընթացքում բազմիցս յիշատակուող հայկական տները, վանքերն ու եկեղեցիները Իտալիայի գրեթէ ողջ տարածքում*[22]*:*

Ադամ Գաստոնցու, Վահրամ Կոռիկոսցու եւ Լեւոն Կապանցու տարածքներին (տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor, p. 126-127):

21 Այդ արտօնութիւնները ամրագրուում էին վերը նշուած արտօնագրերում:

22 Հայոց հետ մշակութային փոխյարաբերութիւնների բազմաթիւ վաւերագրեր են հասել, որոնցով հաստատուում է հայերի ներկայութիւնը Հռոմում, Ֆլորենցիայում, Ռիմինիում, Անկոնայում, Օրվիետոյում, Վիտերբոյում, Սիենայում, Սալեռնոյում, Կաւայում, Ամալֆիում, Նէապոլում, Ջենովայում, Փերուջայում, Գաբբիոյում, Ֆաբրիանոյում, Ֆազիոլիում, Մատերայում, Պադովայում, Վենետիկում, Տարվիզիոյում, Մանտովայում, Միլանում, Պաւիայում, Պիեմոնտում, Պոնտեկուոռոէում, Պարմայում, Պիստոյայում, Լուկկայում, Բոլոնիայում, Պիզայում, Լիւոռնոյում, Մալթայում, Սիցիլիայում: Այդ վայրերում են ընդօրինակուել բազմաթիւ ձեռագրեր, որոնց մասին խօսում են ԺԳ-ԺԴ դարերի բազմաթիւ յիշատակարաններ ու յիշատակագրութիւններ. տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան 1984, էջ 155, 217, 218, 224, 274, 313, 369, 546 եւ այլն, ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան 1950, էջ 3, 69, 75, 78, 190, 238, 503 եւ այլն:
Ողջ միջնադարի ընթացքում Իտալիայի հետ Հայաստանի փոխյարաբերութիւններին վերաբերող վկայութիւնները մանրազնին հետազօտութեան է ենթարկել Լ. Զեքիեանը (տե՛ս *L. B. Zekiyan*, Le colonie armene del Medio Evo in Italia e le relazioni culturali italo-armene (Materiale per la Storia degli Armeni in Italia), in: «Atti dell primo simposio internazionale de Arte Armena», Venezia, 1978, p. 851-905):

ԺԳ դարի երկրորդ կէսին, Մերձաւոր Արեւելքում խաչակրաց պետութիւնների կործանումից, մանաւանդ՝ նշանաւոր նաւահանգստային քաղաքներ Սուրի եւ Աքքայի անկումից յետոյ, մեծացաւ Կիլիկեան Հայաստանի ծովափերի եւ առեւտրական նաւահանգիստների նշանակութիւնը Արեւելքի հետ եւրոպական քաղաք-պետութիւնների եւ տէրութիւնների փոխյարաբերութիւններում: Այդ մասին են վկայում ԺԴ դարի հեղինակներ վենետիկցի Մարինո Սանուտո Դարչելոյի եւ Ֆլորենտացի Ջիովանի Ուլգանոյի գրքերը, ուր մանրամասն նկարագրուում են Կիլիկիայի ծովափնեայ հանգրուանները իբրեւ սպաս եւրոպայի ռազմական, տնտեսական եւ քաղաքական շահերի[23]*՝ օգտագործելով նաեւ այդ ասպարէզում կուտակուած հին աշխարհի գիտելիքները: Գաղտնիք չէ, որ նշուած հեղինակներից առաջինն իր գիրքը շարադրում էր՝ նկատի ունենալով, որ շարունակուելու են կազմակերպուել նոր խաչակրաց ռազմարշաւներ դէպի Մերձաւոր Արեւելք, այդ իսկ պատճառով հեղինակը ընդգծում է կիլիկեան նաւահանգիստների ռազմավարական նշանակութիւնը:*

Իսոսի ծոցի նաւահանգիստների դերի բարձրացմանը նպաստեց նաեւ թաթարական կայսրութեան ստեղծումը, որի դաշնակիցը դարձաւ Կիլիկիայի Հայոց թագաւորութիւնը: Թաթարական կայսրութիւնը՝ Եգիպտոսի մամլուկների գլխաւոր հակառակորդը Մերձաւոր Արեւելքում, փորձում էր իր թշնամու տնտեսական հզօրութեանը հարուած հասցնել՝ գլխաւոր առեւտրական ճանապարհները տեղափոխելով Ալեքսանդրիայից, Բաղդադից ու Դամասկոսից Փոքր Ասիա՝ Տրապիզոն ու Սինոպ: Այսօր ենք, ըստ այդ ծրագրի տրամաբանութեան, դարձաւ Թաւրիզից եկող ցամաքային ճանապարհի վերջին հանգրուաններից մէկը՝ Միջերկրական ծովում ձեռնոց նետելով վենետիկեան հովանաւորութեան ներքոյ գտնուող Աղեքսանդրիային[24]*, մրցակցելով նաեւ վերոյիշեալ երկու սեւծովեան նաւահանգստային քաղաքների հետ, ուր իր գործունէութիւնն էր ծաւալել Ջենովան:*

---

23 Մեզ հետաքրքրող հատուածների մասին աւելի մանրամասն տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 299-302:

24 Տե՛ս *Г. Микаелян*, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1953, с. 350-401.

Դրանով պէտք է բացատրել այն մեծ հետաքրքրութիւնը, որ տարածաշրջանի նկատմամբ ցուցաբերում էին եւրոպական առեւտրական պետութիւնները՝ միջնորդ առեւտրի ամենագործուն կենտրոններ Ջենովան եւ Վենետիկը՝ իրենց քաղաքական հակամարտութիւնն ու պատերազմական գործողութիւնները 1293 թ. ծաւալելով Կիլիկիայի ծովափի անմիջական հարեւանութեամբ. «Ձնուիզացն ղալէք ԺԲ (12) կռուեցան ի յԱյաս ընդ ԼԲ (32) ղալէք եւ ընդ դարիթ Վենետացոցն եւ շահեցան ի նոցանէ ԻԴ (24) դարիթ եւ ընդ ղալէ»[25]*: Մոնղոլների հետ Եգիպտոսի դէմ ստեղծուած կոալիցիայի մէջ գտնուող պետութեան հրճուանքով է հեթում Կոռիկոսցի ժամանակագիրը ընդգծում Կիլիկիայի հետ նոյն ճամբարում գտնուող Ջենովացիների յաղթանակը: Եւրոպայի հետ առեւտրում Ալեքսանդրիայի մենաշնորհի հաստատման լուրջ քայլեր էին նաեւ մամլուկների կողմից Այասի պարբերական աւերումները*[26]*: Բերուած օրինակները ցոյց են տալիս, թէ որքան լուրջ հակառակորդ էր իր առեւտրական մրցակիցների համար Այեաս նաւահանգիստը, որի կորուստն էլ հաւանաբար կանխորոշեց Կիլիկիայի հայկական պետութեան կործանումը:*

Վաւերագրերը ցոյց են տալիս, թէ Կիլիկիայի թագաւորները որքան շատ էին շահագրգռուած Եւրոպայի հետ առեւտրական կապեր ունենալու խնդրում: Ըստ Բալդուչի Պեգոլոտու՝ Պրովանսի, Նիմի, Մարսէլի վաճառականները եւս արտօնութիւններ ունէին Կիլիկիայում եւ մուտքի ու ելքի համար վճարում էին սոսկ երկու տոկոս մաքս: Այդ արտօնութիւնը հաստատում են Մոնպելիէի վաճառականներին 1314 թ. յունուարի 7-ին եւ 1321 թ. մարտի 16-ին տրուած շնորհագրերը: Դրանց հայերէն բնագրերը պահպանուել են Մոնպելիէի քաղաքային արխիւում[27]*: Վաւերագրերից առաջինը վաւերացրել է Օշին թագաւորը (1308-1320)՝ կարգադրելով Այասի մաքսապետ,*

[25] Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ., հտ. 1, կազմեց՝ Վ. Ա. Յակոբեան, Երեւան 1951, էջ 86. հմմտ. նաեւ *R. Lopez*, Storia della colonie genovesi nel mediterraneo, Bologna, 1938, p. 230; *Hild-Hellenkemper*, Kilikien, S. 163:

[26] Եգիպտոսի մամլուկները նաւահանգստային քաղաքը գրոհել կամ աւարտառել են 1266, 1275, 1283, 1298, 1305, 1320, 1322, 1337 թուականներին (այդ մասին տե՛ս *Hild-Hellenkemper*, Kilikien, S. 161-162)

[27] *V. Langlois*, Le Tresor, p. 178-179, 185-186:

պրոքսիմոս Թորոս Մխիթարենցին կատարել հրամանը: Երկրորդ արտօնագիրը տրուած է Օշինի որդի, տասներկուամեայ Լեւոն Դ-ի (1320-1342) անունից: Այստեղ յիշատակուում է նախորդ շնորհագիրը, սակայն այս անգամ մանկահասակ թագաւորի գիտութեամբ վաւերագիրը ստորագրել են նրա երկու խնամակալները: Կարգադրութեան կատարումը թողնուած է Այասի մաքսատան գլխաւոր պրոքսիմոս Պետրոսի տնօրինութեանը: Այս վաւերագրերի գոյութիւնը խօսում է այն մասին, որ, հետեւելով միջազգային պրակտիկային, իշխանութեան իւրաքանչիւր փոփոխութեան եւ սերնդէսերունդ անցման ժամանակ պայմանագրերը Կիլիկիայում նորոգւում էին: Այս փաստը յոյս է ներշնչում, որ դեռեւս ոչ բոլոր վաւերագրերն են մեզ յայտնի, եւ այս ասպարէզում հնարաւոր են նոր յայտնագործութիւններ:

Բաւական լայն արտօնութիւններ էին տրւում նաեւ Կիլիկիայում գործունէութիւն ծաւալած առեւտրական քաղաքներին: Ջենովայի եւ Վենետիկի հետ կնքուած պայմանագրերը վկայում են, որ նրանց թոյլ էր տրւում ապրել իրենց շնորհուած առանձին թաղամասերում, ունենալ սեփական դատարան, եկեղեցիներ ու գերեզմանատներ, աշխատեցնել արհեստանոցներ, կառուցել իջեւանատներ, բաղնիքներ, դպրոցներ: Կիլիկիայում մահացած օտարերկրացիների գոյքը չէր բռնագրաււում, այլ մի շարք իրաւական ճեւականութիւնների կատարումից յետոյ վերադարձւում էր հանգուցեալի ժառանգներին կամ կտակի առկայութեան դէպքում՝ նրա հայրենիքին: Կիլիկիայի Հայոց պետութեան հետ առեւտուր անող քաղաքների ու պետութիւնների հետ փոխյարաբերութիւններ մշակելիս Կիլիկիան պայմանաւորւում էր երկկողմանիօրէն հրաժարուել ափամերձութեան իրաւունքից եւ տիրոջն էր վերադարձնում նաւաբեկութեան հետեւանքով ափ նետուած գոյքը[28]*: Պետութիւնը ինքն էր հատուցում կամ ստիպում էր մեղաւորին տուժածին վերադարձնել Կիլիկիայի սահմաններում օտարերկրացիներին հասցուած վնասը: Այդ մասին լաւագոյն վկայութիւնն է Վենետիկի հանրապետութեան իշխանութիւնների առջեւ բարձրացուած իրաւական գործը, որով Կիլիկիայի իշխանութիւնները*

[28] Այդ մասին տե՛ս *Ю. Г. Барсегов*, Отказ армян от берегового права, ՊԲՀ, 1971, հտ. 1, էջ 95-110. նոյն, Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, ՊԲՀ, 1973, հտ. 3, էջ 71-84:

պահանջում էին հատուցել մարսէլցի վաճառական Պետրո Քուատրոլինգուային Կոռիկոսի մօտ հասցուած վնասը: Հետաքրքիր է նաեւ, որ վաւերագրում մարսէլցու օգտին վկայութիւնները են տալիս նարբոնացի վաճառական Պետրոս Դանիէլիսը եւ պիզացի Բոնուսհենա Ալբերտինին[29]:

Բացի ծովային ճանապարհից, երկրի համար կարեւոր նշանակութիւն ունէին նաեւ ցամաքային ուղիները: Միջնադարեան եւրոպական սկզբնաղբիւրներում յիշատակւում է Մարսէլից Աքքա տանող երկու ճանապարհ. մէկը բաց ծովով, միւսը՝ ծովափով: Բաց ծովով ճանապարհը ուղեկցող քամու դէպքում կարող էր տեւել ընդամէնը 15 օր[30]: Կիլիկիայի արեւմուտքից դուրս եկող առեւտրական մայրուղիները ձգւում էին Միջերկրական ծովի ափով դէպի Ատալիա[31], Իկոնիա[32], Անտիոք[33], իսկ Կապադովկիայի վրայով՝ դէպի Փոքր Ասիայի սելճուկեան նաւահանգիստներ՝ Սինոպ եւ Տրապիզոն[34]: Ըստ Բալդուչի Պեգոլոտիի եւ Մարկո Պոլոյի՝ առեւտրական կարեւորագոյն ճանապարհներից մէկն էլ Այասից ձգւում էր մինչեւ Թաւրիզ[35]: Ծովային կողքին մեծ էր նաեւ այդ ցամաքային ճանապարհների ռազմավարական եւ տնտեսական նշանակութիւնը: Այդ է պատճառը, որ դրանց տիրանալու համար Եգիպտոսի մամլուկները մէկ հարիւրա-

29 *V. Langlois*, Le Trésor, p. 164-165; այդ մասին աւելի մանրամասն տե՛ս Ղ. *Ալիշան*, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 74-78:

30 Gesta regis Ricardi (Rolls Series), vol. II, p. 198-199; *Rodher Xovdenskij*, Chron. (Rolls Series),vol. III, p. 51 (J. K. Wright, The geographical Lore of the Time of the Crusades: A Study in the history of medieval science and tradition in Western Europe, N. Y., 1925, Дж. К. Райт, Географические представления в эпоху крестовых походов. Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе, Москва 1988, с. 274):

31 Այդ ճանապարհի Կիլիկիայի հատուածի մասին տե՛ս *Hild-Hellenkemper*, Kilikien, S. 134-136:

32 Տե՛ս *Hild-Hellenkemper*, Kilikien, S. 138-140:

33 Տե՛ս *Hild-Hellenkemper*, Kilikien, S. 132-133:

34 Տե՛ս *Г. Микаелян*, История, с. 353-360; հմմտ. նաեւ *Hild-Hellenkemper*, Kilikien, S. 136-138:

35 *Francesco Balducci Pegolotti*, La Pratica della Mercatura, ed. A. Evans (The Mediaeval Academy of America, Publication 24). Cambridge Mass. 1936, p. 28, 389; հմմտ. *Hild-Hellenkemper*, Kilikien, S. 137:

մեակ շարունակ պատերազմներ մղեցին մոնղոլների դէմ՝ օգտագործելով նաեւ փոքրասիական սելջուկների ուժերը, որոնք մինչեւ մոնղոլների յայտնուելը տարածաշրջանում փորձում էին իրենց ձեռքը վերցնել Կիլիկիա-Կապադովկիա-Սինոպ գնացող ցամաքային ուղիները: Կիլիկիայի նաւահանգիստները եւ Ատալիայից ու Իկոնիայից եկող՝ դէպի Անտիոք գնացող ցամաքային ճանապարհները վաղուց ի վեր օգտագործւում էին նաեւ Երուսաղէմ գնացող ուխտագնացների կողմից[36]:

Ինչպէս տեսանք, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան՝ եւրոպայի հետ փոխյարաբերութիւնների պատմութեան ուսումնասիրութեան հիմնական սկզբնաղբիւրները մնում են առեւտրական պայմանագրերն ու արտօնագրերը, որոնք պահւում են Իտալիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի եւ Իսպանիայի արխիւներում: Այդ վաւերագրերի մեծագոյն մասի հրատարակութեան եւ գիտական շրջանառութեան մէջ դնելու մեծ աւանդի համար պէտք է արժանին մատուցել ֆրանսիացի գիտնական Վիկտոր Լանգլուային եւ Վենետիկի մխիթարեան միաբան հ. Ղեւոնդ Ալիշանին[37]: Չնայած նրանց գրքերի հրապարակումից անցել է արդէն մէկ դարից աւելի, սակայն Թուրքիայ, Ջենովայի[38], Վենետիկի, Ֆլորենցիայի, Նեապոլի, Մալթայի,

36 Տե՛ս *Hild-hellenkemper*, Kilikien, S. 132, 141:

37 Եթէ Վ. Լանգլուան ի մի է հաւաքել եւրոպական արխիւների մեծագոյն մասը (տե՛ս *V. Langlois*, Le Trésor p. 6-12), ապա Ղ. Ալիշանը մասնաւոր հետազօտութեան է ենթարկել Վենետիկի քաղաքային դիւանատները (տե՛ս L'Armeno-Veneto, compendio storico e documenti delle Relazioni degli Armeni coi Veneziani, primo periodo, secoli XIII-IV, parte II, Venezia 1893):

38 Ջենովական վաւերագրերին նուիրուած նորագոյն հետազօտութիւններից տե՛ս *Catherine Otten-Froux*, L'Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires Génois. - Asian and African studies. Journal of the Israel oriental Society, vol. 22, nos. 1-3, november 1988 [The medieval Levant studies in memory of Eliyahu Ashtor (1914-1984)], p. 147-171: Այս աշխատանքում քանակական վերլուծութեան են ենթարկւում Այասին վերաբերող մօտ 256 ջենովական գործարքային վաւերագիր: Ուսումնասիրութեան այս եղանակը ցանկալի կը լիներ օգտագործել նաեւ ԺԳ.-ԺԴ. դարերի միւս առեւտրական քաղաքների հետ Կիլիկեան նաւահանգիստների փոխյարաբերութիւնների հետազօտութեան բնագաւառում: Այդ ջենովական վաւերագրերի վերջին եւ ամբողջական հրատարակութիւնը տե՛ս

Վիեննայի, Բեռլինի, Փարիզի, Մոնպելիէի, Լոնդոնի, Բարսելոնի, Մադրիդի, Սեգովայի արխիւներում կամ ուրիշ դիւանատներում այլեւս գիտութեան այդ ոլորտին վերաբերող էական յայտնաբերումներ չեն կատարուել:

Հետազօտութեան ներկայ փուլում կարիք է առաջացել հրատարակել, քննել եւ նկարագրել Կիլիկիայի արքունական, իշխանական, կաթողիկոսական եւ եպիսկոպոսական դիւաններից դուրս եկած բոլոր վաւերագրերը: Այդ տեսանկիւնից բաւական յուսադրող արդիւնքներ են սպասւում, օրինակ, Հռոմի, Ջենովայի, Նանտի, Բորդոյի եւ Մարսէլի արխիւների մանրազնին հետախուզումներից[39]: Ցոյս ունենանք, որ գիտական ուսումնասիրութիւնների շարունակումը Եւրոպայի մի շարք քաղաքային եւ պետական արխիւներում, որոնք հասու չեն եղել վերեւում յիշատակուած հեղինակներին, թոյլ կտան յայտնաբերել մեզ հետաքրքրող խնդիրներին վերաբերող այլ վաւերագրեր եւ ամբողջացնել Կիլիկեան Հայաստանի եւ Եւրոպայի քաղաքական, տնտեսական, եկեղեցական եւ հոգեւոր-մշակութային փոխյարաբերութիւնների պատմութիւնը:

---

39 *L. Balletto*, Notae Genovesi in Oltramere atti Rogati a Laiazzo: da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277-1279), Genova 1989:
Ի տարբերութիւն առեւտրական պայմանագրերի ու գործարքների, իմ կարծիքով, մեծ են սպասելիքները վերոյիշեալ եւ մանաւանդ Հռոմի պապական արխիւներում Կիլիկիայի թագաւորների եւ կաթողիկոսների նամակների եւ այլ վաւերագրերի յայտնաբերման գործում: Այդ է վկայում նաեւ կիպրոսցի հետազօտող Նիկոլա Կուրէասի հետազօտութիւնը Nicolas Coureas, The Papacy's relations with the kings and the Nobility of Armenia in the period 1300-1350. - Actes du Colloque "Les Lusignans et l'Outre mer", Poiatiers-Lusignan 20-24 octobre 1993, p. 99-108:

ՀԱՅՑ ՈՒՂԵԳԻՐՆԵՐԸ ՀՌՈՄԻ ԵՒ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Պ. Չոբանեան

Իտալիան եւ մասնաւորապէս Հռոմը առանձնայատուկ տեղ են զբաղեցրել հայ ժողովրդի ուշ միջնադարեան պատմութեան գրեթէ ողջ ժամանակահատուածում: Հռոմը հայոց համար ե՛ւ ուխտավայր ու սրբավայր էր, ե՛ւ քաղաքական ակնկալիքների ու սպասումների, եւ թէ հոգեկան ու ֆիզիկական փրկութեանը սատարող կենտրոնի մարմնաւորում: Որքանով ծանր էր Արեւելքում Հայաստանի վիճակը, նոյնքան աճում էր Հռոմի դերն ու նշանակութիւնը հայ ժողովրդի ազգատագրական մտքի ու գաղափարախօսութեան մէջ: Հայաստանում Իտալիայի եւ մասնաւորապէս՝ Հռոմի կերպարի ձեւաւորման մէջ մեծ էր նաեւ հայ ուխտաւոր ճանապարհորդների ու վաճառականների դերը, որոնց բերած տպաւորութիւններն ու տեղեկատուութիւնը ազդում էին նշուած կերպարի համակողմանի ձեւաւորման վրայ:

Հայ ուղեգրական մատենագրութիւնը հայոց գրաւոր մշակոյթի կարեւոր բաղկացուցիչ մասերից է եւ սկզբնաւորուել է հայ մատենագրութեան հետ գրեթէ միաժամանակ: Արդէն Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» մէջ կան ուղեգրական բնոյթի հատուածներ Միջագետք, Պաղեստին, Եգիպտոս, Իտալիա եւ Յունաստան կատարած իր ճանապարհորդութիւնների մասին[1]: Ուղեգրական երկերի մէջ զգալի թիւ են կազմում ուխտաւորական այցելութիւնների եւ սրբավայրերի նկարագրութիւնները[2]: Եւրոպական երկրներում հայ ուխտաւորների այցելութիւնների մասին վկայութիւններ են պահպանուել Ժ–ԺԱ դարերից[3]: ԺԲ դարում մեծ չափեր են ընդունում հայ–ի-

---

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1991, էջ 343-346 (գիրք երրորդ, գլուխ ԿԲ):

2 Հայ մատենագրութեան մէջ վաղագոյն յուշարձանը Անաստաս վարդապետի (Զ դարի վերջին քառորդ) կողմից կազմուած եւ եօթերորդ դարի խմբագրութեամբ մեզ հասած Երուսաղէմի հայկական վանքերի ցուցակն է: Տե՛ս «Բազմավէպ», 1882, էջ 23-25:

3 Gerard Dedeyan, Les arméniens en Occident (fin Xe debut XI siecle). - "Occident au X e siecle", Paris, 1979, p. 124-133. Ժերար Դեդեյեան, Հայ

տալական փոխյարաբերութիւնները[4], իսկ ԺԳ դարի 30-ական թուականներից մեծանում է հայերի ներհոսքը դէպի իտալական քաղաքներ եւ մասնաւորապէս՝ Հռոմ[5], պայմանաւորուած մոնղոլական արշաւանքների ու Հայաստանի աւերածութիւնների հետ:

1230-ական թուականներից Հռոմում յիշւում են ե՛ւ Հայոց տուն, ե՛ւ «Հանգստարան տանս Հայոց», ե՛ւ թէ եկեղեցի՝ Սուրբ Աստուածածին կամ Սուրբ Մարիամ (Աստուածածին): ԺԳ դարի երկրորդ կէսից հայկական եկեղեցիներ, իջեւանատներ ու հանգստարաններ են յիշատակւում իտալական այլ քաղաքներում եւս: Իտալական քաղաքներում հայերի այցելութեան ու մշտական բնակութեան մասին վկայութիւններ առաւել յաճախակի են հանդիպում ԺԴ դարում: Հիմնադրուած եկեղեցիներին ու վանքերին կից ստեղծուող գրատներում ծաւալւում է մշակութային աշխոյժ գործունէութիւն, արտագրւում եւ բազմացւում են հայերէն ձեռագրեր (Բոլոնիա, Վենետիկ, Սալեռնո, Պիզա եւ այլն): Ձեռագրերի յիշատակարաններում գրիչները նկարագրում են իրենց ճանապարհորդութեան հանգամանքները, դրդապատճառները եւ այլն: Այսպէս, թէթ 1210 թ. Հեթում Հեղիի ճանապարհորդութիւնը թելագրուած էր դիւանագիտական նկատառումներով, ապա 1239 թ. Վարդան Խաչենեցին մեծ խումբ համախոհներով յայտնուել էր Հռոմում՝ խոյս տալով մոնղոլական հալածանքներից: 1261 թ. Դաւիթ Բջնեցին ուխտաւորական այցելութեամբ եղել է Երուսաղէմում, ապա այցելել Հռոմ, իսկ այնուհետեւ հասել մինչեւ Իսպանիայի սուրբ Յակոբ առաքեալի վանքը: Գրեթէ նոյն երթուղին էր ընտրել 1311 թ. Վարդան քահանան, որը արձանագրում էր, թէ «մեծաւ աշխատանօք գնացեալ տեսի սուրբ տեղիսն եւ յոյժ փորձութեան հանդիպեցայ ի ծովու եւ ի ցամաքի»[6]: Ուխտաւորութեամբ

4 վանականները եւ ուխտաւորները Արեւմտեան Եւրոպայում X դարի վերջում-XI դարի սկզբում, - «ՊԲՀ», 1984, 3, էջ 21-36:
Ժան Մարի Մարտին, Արեւելցիները Հարաւային Իտալիայում (մինչեւ ԺԱ դարը). տե՛ս «Էջմիածին», 1998, թիւ Զ, էջ 60:

5 B. L. Zekiyan, Le colonie Armene del medio evo in Italia e le Relazioni culturali Italo-Armene (Materiale per la Storia degli Armeni in Italia), - "Atti del Primo simposio internazionale di arte Armena", Venezia, 1978, p. 813-851.

6 ԺԴ դարի յիշատակարաններ, էջ 75:

Հռոմ եւ Իսպանիա ուղեւորութիւնը շարունակուել է նաեւ ԺԵ դարում: 1476 թ. Աղթամարում ընդօրինակուած Ցայսմաւուրքի գրիչը պատմում է Սարգիս կրօնաւորի ճանապարհորդութեան մասին՝ ասելով, թէ «գնացեալ եհաս ի մեծն Հռոմ, ի սուրբ գերեզմանս գլխաւորացն Պետրոսի եւ Պօղոսի եւ կացեալ անդ տարով եւ այլ աւելն եւ եւթեալ գնաց ի Սպանեայ եւ ի Լուրիկէ, որ է եզր Աշխարհիս՝ ի սուրբ Յակորայ գերեզմանն...»[7]: Դեռեւս Ղ. Ալիշանն է նկատել, որ «ԺԵ դարուն վերջի տարիներուն (1493-1496 թթ.) նոր շարժմունք մի կ'երեւի հայոց ի Վենետիկ, եկող գացողներն կ'աւելնան, որոց համար հարկ կ'ըլլայ հոգաբարձուաց (Հայոց տան) այն մանր նորոգութիւններու տեղ բոլորովին նորոգել կամ վերաշինել Հայոց տունը»[8]:

1489 թ. Երզնկայի Սուրբ Կիրակոսի վանքից Արեւմուտք է ճանապարհւում հայ ուղեգիրներից առաւել ճանաչում գտած Մարտիրոս եպիսկոպոս Երզնկացին[9]: Ուղեւորութեան ընթացքում Մարտիրոս Երզնկացին համառօտ նկարագրում է այցելած քաղաքները, տեսած վանքերն ու եկեղեցիները: Համեմատաբար ընդարձակ են Վենետիկի եւ Հռոմի նկարագրութիւնները: Մարտիրոսը Վենետիկը բնութագրում է հակիրճ եւ դիպուկ. «Քաղաք մեծ եւ փառաւոր եւ ինքն է ի մէջ ծովուն է շինած: 74000 տուն է, խիստ փառաւոր եւ հարուստ քաղաք է: Եւ մեծ եկեղեցի մի կայ ի մէջ քաղաքին, որ ԺՌ (10000) մարդ կու մտնէ ի մէջն, եւ խիստ զարդարած է ոսկով, սուրբ Մարկոս յԱւետարանիչն եկեղեցին է եւ երկու երգեհոն կայ ի մէջն, եւ Բ (2) թեւաւոր ոսկի առիւծ է շինած ի մէջն»: Արձանագրելով քաղաքում այլ եկեղեցիների գոյութիւնը եւս՝ Մարտիրոսն անցնում է սուրբ Մարկոսի հրապարակի նկարագրութեանը. «Եւ մեծ մատան մի կայ առջեւ եկեղեցոյն սուրբ Մարկոսի եւ ի դրանն շատ ի վեր Դ (4) դեղին պղընձէ ձի, շինած եւ կանկնեցուցած մեծ-մեծ եւ գ1-1 ոտվին ի

7 ԺԵ դարի յիշատակարաններ, Բ, էջ 403:

8 Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 200:

9 Մարտիրոս Երզնկացին յիշւում է 1471 թ. Երզնկայի Աւագ վանքում ընդօրինակուած եւ այժմ Երուսաղէմում պահուող ձեռագիր Մաշտոցի յիշատակարանում. «Այլ եւ զտէր Մարտիրոս եպիսկոպոսն, որ զաւրինակն շնորհեաց որ գրեցի» (Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. IV, Երուսաղէմ, 1969, էջ 482, թիւ 1286):

վեր են կալեր: Եւ հարաւ կողմն ի ծովուն դիհն հայ ծախողներն են: Եւ 2 մեծ սուն է կանկնեցուցած. Ա-ին վրայ թեւաւոր առիւծին եւ ի մէկալին սուրբ Գէորք կանկնեալ է»[10]: Վերջին այս պնդումը իրականում ճշգրտման կարիք չունի. իբր սուրբ Գէորգի փոխարէն պէտք է լինէր սուրբ Թէոդորոս[11]:

1586 թ. Հայաստանից իր ուղեւորութիւնն է սկսել Փիրզատա Ղափանցին եւ Արեւելեան Եւրոպայի երկրներ այցելելուց յետոյ ժամանել Վենետիկ, Անկոնա, Հռոմ, Նէապոլ, Սիցիլիա, Միլան, Թուրին եւ իտալական մի շարք այլ քաղաքներ[12]:

1587 թ. Երզնկայից սկսելով իր ճանապարհորդութիւնը՝ Սարգիս աբեղան շուրջ վեց տարի (1587-1592 թթ.) այցելութիւններ է կատարել Եւրոպական մայրցամաքի բազմաթիւ քաղաքներ, որոնց մասին ուշագրաւ հաղորդումներ է թողել իր ուղեգրութեան մէջ[13]:

Հայ ուղեգրութիւնների մէջ եզակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Խաչատուր Թոխաթեցու «Պատմութիւն Վէնէտիկոյ քաղաքին» չափածոյ երկը: Այն գրուել է «թվին ՌԿԳ (1614) յունիսի ԺԵ (15) ի վերայ ծովու եւ ի մէջ նաւի, որում ակն ունիմք ի Քորֆեզ քաղաք ելանեմք»: Ինչպէս Խաչատուր Թոխաթեցու, այնպէս էլ նոյն ժամանակ ճանապարհորդած Սիմէոն Լեհացու ճանապարհորդական նօթերով հայ ուղեգրութիւնների ժանրը ձեռք է բերում նոր որակ ու նոր մակարդակ: Եթէ մինչ այդ ուղեգրութիւնները հիմնականում կրում էին նկարագրական բնոյթ, ապա ԺԷ դարի սկզբից դառնում են վերլուծական եւ հասցէագրւում են ընթերցողների այլ շրջանակների, արտայայտում հայ հասարակութեան զարգացման նոր փուլ: Նշուած հեղինակները ակնյայտօրէն Վենետիկն իր տեսարժան վայրերով, նիստ ու կացով դիտել ու նկարագրել են ազգայինի, Արեւելք-Արեւմուտք համեմատութեան ու հակադրութեան տեսանկիւնից: Եթէ Խաչատուր Թոխաթեցին Իտալիան տեսնում է հայ ազգային աւանդոյթների տեսանկիւնից՝ իր ընդունելի եւ անընդունելի, ցանկալիի եւ մերժելիի կողմերով, ապա Սիմէոն Լեհացին[14] ցաւում է, որ հայ ժողովուրդը ոչ միայն զուրկ է եւրոպական զարգացման մակարդակից, այլեւ հետզհետէ խորանում է այդ տարբերութիւնը, հայերը զրկւում են նաեւ Իտալիայում նախկինում ունեցած իրենց ազգային բարձր վարկից ու հեղինակութիւնից: Ուշագրաւ է, որ վերջին այս հանգամանքը չի արձանագրել ԺԶ դարի վերջին տասնամեակներին ճանապարհորդած Փիրզատա Ղափանցին, ուստի թերեւս Թոյլատրուի մտածել, թէ հայերը դեռեւս պահպանում էին իրենց բարձր վարկը[15]: Իտալիայում իր ուղեւորութիւնները շարադրելու ընթացքում նա «Ճիճիւայ երկիրն» (Սիցիլիա?) այցելելու առիթով նշում է, թէ «հայական ազգն խիստ կ'ուզեն»: Արդեօ՞ք այդ նշանակում է, թէ միւս քաղաքներում, որոնց առիթով բացակայում է նման նշումը, այլ վերաբերմունք է եղել հայերի նկատմամբ:

Խաչատուր Թոխաթեցին իր ուղեգրութիւնը անուանել է «Պատմութիւն Վենետիկոյ քաղաքին» եւ Վենետիկ քաղաքի օրինակով նկարագրում է իտալական հասարակութեան կեանքը իր բոլոր դրսեւորումներով: Այն սկսւում է քաղաքի հիմնադրման մասին աւանդաղրոյցով, ապա նշւում է Վենետիկի աշխարհագրական առանձնա-

10 Վ. Յակոբեան, Մարտիրոս Երզնկացու Ճանապարհորդական նօթերը, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս.գիտ.), 1957, թիւ 6, էջ 103 104.

11 Սուրբ Գեւորգ է նշուած նաեւ Սիմէոն Լեհացու մօտ: Տե՛ս Սիմէոնի դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, Վիեննա, 1936, էջ 60: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայ Վենետ, Վենետիկ, 1896 էջ 196:

12 «Բազմավէպ», 1882, էջ 317 318:

13 Լ. Ս. Խաչիկեան, Սարգիս աբեղայի ուղեգրութիւնը,- «ՊԲՀ», 1970, թիւ 3, էջ 125-148:

14 Խաչատուր Թոխաթեցու եւ Սիմեոն Լեհացու հայեացքների նմանութեան մասին առաջինը նշել է «Պատմութիւն Վենետիկոյ քաղաքին» երկի հրատարակիչ Կարո Մ'ելիք-Օհանջանեանը. «Այդ զոյգ հեղինակները միեւնոյն տեսադաշտից են դիտել եւ նկարագրել Վենետիկը՝ իր տեսարժան յուշարձաններով եւ նիստ ու կացով» (Երեւան, 1961, էջ 238):

15 Ուշագրաւ է, որ Եթովպիայում կաթոլիկ հոգեւորականներից ոմանք 1657 թ. անգամ ներկայանում էին որպէս հայազգի: Տե՛ս «Bibliotheca Missionum», begonnen von P. Robert Streit O.M.I. fortgeführt von P. Johannes Didinger O.M.I., Sechzehnte Band: Afrikanische Missionsliteratur. 1600-1699, Freiburg: Herder, 1952, S. 545. - "Von Januar bis Juni fand ich einen einzigen Katholiken, Blas Affonso Torralva. Ich nenne mich Gregorius aus Armenien. ... Ich werde wohl nie zu Euch zurukkehren, dennalle Armenier und Aegypter werden hier zuruckgehalten. ...Schreibt auf der Adresse: Gregorius Armenus, am besten auf Arabisch". Epistola P.Francisci Storer S.J. ad P. Joannem Collaco S.J. Rectorem Collegii Diensis.- Ex Aethopia: 28 Junii 1657.

յատուկ դիրքը, որով զգալի չափով պայմանաւորուած էր նրա անառիկ յարատեւութիւնը.

«Փողոցներն է ամէնըն ծով,
Մտից հնար իսկի չի կայ»:

Յիշատակելով Սուրբ Մարկոսի եկեղեցին, որի «Զմէչն ու բոլորն համրեցի՝ երեք հազար սիւն կայ բոլորն», Խաչատուր Թոխաթեցին անցնում է քաղաքի հասարակական կեանքի ու բարքերի ներկայացմանը: Հասարակական կեանքի գլխաւոր առանձնայատկութիւնը այն է, որ ի տարբերութիւն այլ երկրների եւ մասնաւորապէս՝ Արեւելքի, «ի ցեղից թագաւորաց եւ ի զարմից չունին սոքա», այլ

«Քառսուն իշխանք՝ հնազանդ միմեանց,
Ի վերայ գանձուց տիրեն սորա»:

Այնուհետեւ պատմւում է Վենետիկում հասարակական մի շարք արատների բացակայութեան մասին (անօրինութիւն, կաշառակերութիւն եւ այլն), որ այնքան ծանօթ ու տարածուած էին Արեւելքում, եւ որոնցից այնքան տուժում էր հայ ժողովուրդը՝ գտնուելով Օսմանեան կայսրութեան կազմի մէջ:

Իտալական կեանքի միւս առանձնայատկութիւնը գիտական ու մշակութային բնագաւառներում, արհեստագործութեան մէջ կատարվող նորանոր յայտնագործութիւնները, առեւտրա–տնտեսական աշխոյժ կեանքը եւ աշխարհիկ ու հոգեւոր կեանքի ներդաշնակ համատեղումներն են, որոնցով եւս այն դրականօրէն հակադրւում է Արեւելքին: Ի տարբերութիւն բազում աւերումներ տեսած Հայաստանի քաղաքների,

«Հազար եւ երկու հարիւր տարի
Որ Վենետիկըն շինեալ կայ,
Չարկամաց ձեռք իսկի չ'անկեր
Եւ ոչ կրակ հրդեհէր զնա:
Ջինչ որ ունի վաղուց հետէ
Եւ ի պապանց մնացեալ կայ,
Ամէն տարի կու յաւելնայ
Եւ ոչ մէկ փող կու պակասէ»:

Արեւելք-Արեւմուտք հա կադրութեան մա սին Խա չատուր Թոխաթեցին ուշադրի օրինակներ չի բերում, արտաքուստ նա նկարագրում է միայն Արեւմուտքը, սակայն՝ հայերէն եւ, բնականաբար, հայերի համար: Ընդգծելու համար, որ Վենետիկը Արեւմուտքի հաւատքական կերպարն է, Խաչատուր Թոխաթեցին բերում է նաեւ վրայ եղած իր ուղեկիցների վկայութիւնը, թէ՝

«Ցորժամ զբաներըս գրէի
Ես առ ընկերս չխօսէի,
Ծիծաղէին ի յիմ վերայ
Թէ Վէնէտիկ յաչքդ կ'երեւի:
Արի գնա Ըսպանիա,
Տես ըզճանփուն մեծ քաղաքնին.
Անապօլի, Ալիկուռնա,
Ֆլորենցա, Կրոանտուքա,
Միսինիէ եւ Փալերմէ,
Մարչիլիա Ֆըռանցիսի,
Ճինէվա - մարճանին տեղն է,
Գեղն է նման Վէնէտիկի»:

Գայթակղիչ է Եւրոպան, մասնաւորապէս՝ Իտալիան եւ Վենետիկը, Թոխաթեցու նկարագրութեան մէջ, առաւել եւս արեւելցու համար, եւ Խաչատուր Թոխաթեցին նշում է՝ «Փառք շինողին եւ օրինողին», սակայն այն աւելին չէ, քան հայրենիքը, որ նոյն Խաչատուրի համար Թոխաթն է, ուստի՝

«Ամենեքեան բարով վայլեն,
Օրինեն զԱստուած միշտ կենդանին,
Եւ ես բարով հասնիմ յիմ տեղս,
Թոխաթ քաղաք հերիք ինձի»:

Ժամանակագրօրէն յաջորդ ուղեգիրը, որ այցելել է Իտալիա եւ ընդարձակօրէն պատմում է նրա մասին, Սիմէոն դպիր Լեհացին է: Նա Կոստանդնուպոլսից դէպի Իտալիա ճանապարհորդել է 1611 թուականին: Նրա համար եւս Իտալիան եւ մասնաւորապէս՝ Հռոմը Արեւմտեան Եւրոպայի խորհրդանիշն է, որին ուղղակի նա անուանում է Ցռանկստան.

«Աստուած առնէ մեզի տէրման...
Երթանք տեսնունք ըզՓոռանկստան,
Պօղոս Պետրոսի գերեզման»[16]:

Նկարագրելով Վենետիկի գեղեցկութիւնը, ճոխութիւնն ու հարստութիւնը՝ Սիմէոն Լեհացին ամփոփում է հետեւեալ ձեւով. «Եւ մեք զայս ամենայն տեսեալ գոհացողական փառս մատուցաք Աստուծոյ, որ այսպէս փառք եւ մեծութիւն եւ պերճ ճոխութիւն է տուել քրիստոնէից եւ իշխանութիւն: Իսկ մեք վշտալի կենօք յայսմ ամենայնէ զրկեալ եւ գերի եղեալ այլազգաց եւ տաճկաց վասն մեղաց մերոց»[17]*: Այս նշանակում է, թէ Վենետիկը կամ, աւելի ճիշտ է ասել, Արեւմուտքը, նոր լիցք էր հաղորդում հայ գործիչներին ազատագրական մտորումների համար: Սիմէոն Լեհացուն Վենետիկում զարմացնում, եւ նա արձանագրում է այն, ինչը յատուկ չէ Արեւելքին, սակայն ցանկալի կլինէր դրանց ընդօրինակումը, այն է՝ վիճակագրութեան լայն օգտագործումը հասարակական կեանքի կազմակերպման մէջ, կանանց գրագիտութեան աստիճանի բարձրացումը, բնակչութեան բժշկական ճրի սպասարկումը եւ այլն:*

Ի տարբերութիւն Խաչատուր Թոխաթեցու, Սիմէոն Լեհացին նախանձախնդրօրէն հետամուտ է այցելած քաղաքներում հայ բնակչութեան առկայութեան արձանագրումներին: Վենետիկում «միլ մի հեռի ի քաղաքէն կայր վանք մի Սուրբ Գէորգ անուն, զոր Հայոց վանք կոչեն, խիստ զարմանալի եւ պատուական, անդր թաղեն զՀայք»[18]:

Քաղաքական խնդիրները եւս տեղ են գտել Սիմէոնի ուղեգրութեան մէջ: Ներկայացնելով Հռոմի պապի եւ Վենետիկի հանրապետութեան միջեւ ծագած հակասութիւնը՝ Սիմէոնը արձանագրում է, թէ «Վէնէտիք է բանալի եւ մուտ Ճռանկաց երկրին»[19]. եւ ուրախութեամբ է նշում հակասութեան խաղաղ կարգաւորման մասին, որը Օսմանեան Թուրքիային զրկեց առիթից՝ օգնութեան պատրուակի

16 Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Ն. Ակինեան, Վիեննա, 1936, էջ 52:

17 Նոյն տեղում, էջ 57:

18 Նոյն տեղում, էջ 69:

19 Նոյն տեղում, էջ 76:

տակ արշաւանք կազմակերպելու դէպի քրիստոնէութեան միջնաբերդը հանդիսացող եւրոպական երկրներ:

Մեծ գովեստով է արձանագրում Սիմէոն Լեհացին իտալական ժողովրդի մշակութային հանճարը. «Եւ են մարդիք աշխարհին այն յոյժ շնորհալիք, որ այլ աշխարհ չգտանին, միայն հոգի չկարեն տալ, բայց այլ ամէն հունար կ'ելնէ ի ճեռաց նոցա»[20]:

Տնտեսական կեանքի աշխուժութիւնը ներկայացնելու համար նա բերում է իրենց հետ Վենետիկ ժամանած մի վաճառականի օրինակը, որը երեք օրում վաճառել էր 300 բեռ ապրանք, «զոր յայլ աշխարհ մին տարին չկարէր ծախել, անդ իրեք օրն ծախեց»[21]:

Առաւել բնութագրական են տարբերութիւնները Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջեւ կենցաղում. «Թեպէտ գինին շատ եւ առատ է, այլ արբեցութիւն բնաւ ամենեւին չկայ ի մէջ նոցա, եւ թէ ըմպեն՝ ջուր խառնեն եւ ջրով ըմպեն: Այլ եւ ... չունին զուլում եւ անիրաւութիւն. չկայ եւ որձապղծութիւն, եւ թէ ուրեք գտցի, իսկոյն այրեն անխտիր: Չկայ գողութիւն, սպանութիւն, հարամութիւն, ոչ թէ միայն ի քաղաքն, այլ եւ ի ճանապարհս եւ անվար վայր տեղս եւ յանտառս մայաուռւս. եւ ոչ գիտեն անդ, թէ քարվանն ինչ է, այլ որ տեղ կամի ոք գնալ, միաւոր երթայ անահ. եւ թէ ոսկի թաղ դնես ի գլուխ՝ ոչ վնասիս, զի եւ մեք, որ անլեզու եւ անծանօթ զարիպ էաք, յերկար ճանապարհնին գնայաք խաղաղ եւ անդորը, որպէս ի ժամանակս Մօրկայ կայսերն»[22]:

Ինչպէս եւ Խաչատուր Թոխաթեցին, Սիմէոն Լեհացին եւս Արեւմուտքի առաջադիմութեան գաղտնիքը բացատրում է օրինապահութեան հանգամանքով. «Վասն աւրինաց պահպանութեան եւ ստէպ ա-

20 Նոյն տեղում, էջ 70:

21 Նոյն տեղում, էջ 70:

22 Նոյն տեղում, էջ 87: Այս ձկարագրութեամբ Սիմէոն Լեհացին ընդգծում է այն տարբերութիւնը, որի մասին նա գրել էր Քիլիսի ձկարագրութեան ժամանակ. «...եկաք ... ի Քիլիս քաղաք, ի սիճօրն փոռանկաց, որ այս կողմն տաճկաց է եւ միւսն՝ փոռանկաց, եւ միջովն անցանէր գետ մի: Բայց ի ճանապարհին շատ վիշտ եւ նեղութիւն կրեցաք եւ ազգի ազգի տառապանք, այլ եւ ահ եւ դողում ի հարամկաց եւ յաւազակաց, եւ այնպէս դժուար էր, որ հինգ հարիւր, վեց հարիւր հոգի չիշխէր երթալ» (նոյն տեղում, էջ 49):

ղօթից բազում բարեաց արժանի արար զնոսա Աստուած եւ ապրեցոյց ի բազմադիմի հարուածոց եւ ցասման, որ գան ի վերայ աշխարհիս...»[23]:

Իտալիան միայն իր ուխտատեղիներով ու ճարտարապետութեամբ, իր գիտութեամբ ու մշակոյթով, իր մարդկանցով ու բարքերով չէ միայն, որ հրապուրել է հայերին: Հայ ուղեգիրները նշում են Հռոմի «հայասիրութիւնը». Փիրզատա Ղափանցու հակիրճ ձեւակերպումով («Հայական ազգն խիստ կ'ուզեն») յայտնի է դառնում, որ Իտալիայում ոչ միայն յստակ վերաբերմունք էր ձեւաւորուել տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների նկատմամբ, այլեւ կար ընդգծուած «հայասիրութիւն»: Թէ ինչո՞ւմ էր դրսեւորուում այդ «հայասիրութիւնը», մեզ որոշ տեղեկութիւններ է հաղորդում Սիմէոն Լեհացին. «Հայն ի վեր նստի եւ [պապն] ամէնին անուն տայ զառաքելոց, բայց հային Պետրոս. Աստուած զիւրեանց հոգին լուսաւորէ, որ զմեզ աւելի կու հոգան, քան թէ մեք»[24]*: Այդ նշանակում է, թէ նշուած երեւոյթը անցողիկ, եզակի դրսեւորմամբ յայտնի երեւոյթ չէր, այլ պէտք է ունենար որոշակի պատմական աւանդոյթ: Դեռեւս 1585 թ. ապրիլի 10-ին Գրիգոր ԺԳ պապին գրած նամակում Զաքարիա կաթողիկոսը շեշտում էր. «Գիտացաք զգթութիւն եւ զմտածութիւնն եւ զշտապն առանձնական, որ քո սրբութիւնդ ունի ի մեզ՝ քո որդւոցդ հայոց աւելի, քան զայն ընդհանրական, որ ունին ամենայն քրիստոնեայք: Քանզի ի Հռոմ տուեալ ես ... ազգի եկեղեցի եւ օթարան եւ բազում ողորմութիւն եւ յետոյ մէկ դասատուն մի վասն ուսուցանելոյ զտղայոց հայոց եւ տուեր ես շինել նոր պասմագիր գեղեցիկ ի հայոց լեզու, եւ քանզի քո սրբութիւնդ կամի օգնել եւ կանգնեցուցանել զմեզ ի յայսմ տնանկութենէս հոգեւոր եւ մարմնաւոր...»*[25]*: Ժամանակներն անցնում էին, սակայն խնդիրները մնում էին նոյնը: Այդ նամակից ուղիղ մէկ դար անց, 1685 թ. սեպտեմբերի 6-ին, Հռոմում պապին գրած նամակում հայ եպիսկոպոս Արիստակէսը ասում էր. «Խիստ հարկաւոր է չորս ազգ լեզուով գրքեր շինել եւ հաւատոյ բանն ծա-*

[23] Նոյն տեղում, էջ 88:

[24] Նոյն տեղում, էջ 145:

[25] Ա. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա, 1878, էջ 310:

նուցանել, որ ամէնքն կարենան ուսանիլ զնոյնն հեշտութեամբ եւ դիւրութեամբ, այսինքն՝ հայերէն, թուրքերէն, պարսկերէն եւ արաբերէն...: Երկրորդ՝ որ Ս. Մարիամ Եգիպտացւոյն եկեղեցին եւ վանքն ինձ տայք, որ ես զնա պահեմ եւ զարդարեմ... եւ անդ հայոց միաբանք, քահանայք եւ սարկաւագունք ժողովեմ եւ ժամ եւ պատարագ եւ այլ բարեկարգութիւնք հայերէն ամէն օր... զի ազգն տեսնէ եւ մխիթարի եւ Աստուած փառաւորի...: Երրորդ՝ երկու ազգք կան մեր երկիրն, մէկին թուրքմէն կասեն, որ կՌ (60000) տուն աւելի կան, եւ մէկալին էզիդի քուրթ կասեն, որ նոքա եւս խիստ շատ են... եւ ինձ խօսք են տուել, որ ես ձեզ ծանուցանեմ, եւ թէ դուք խօսքն լսէք՝ մին մեծ ուժ կ'անեմք ի վերայ թուրքին, նոքա ամենքն մեր կողմն կանկանին եւ մեզ կ'օգնեն...: Չորրորդ՝ վասն բանիս համար ես մին սըրտ եւ հնար գիտեմ, որ Զինումաչին եմ ուսել, թէ դուք կամիք՝ ասացէք, որ ես այն հնարքին ձեւն եւ կերպն շինեմ եւ ձեզ տամ, եւ դուք փորձէք եւ տեսանէք, որ իմ բանն շիտակ է, այնպիսի մի բան է, որ ո՛չ - բերդ, ո՛չ սար, ո՛չ ձոր, ո՛չ ծով, ո՛չ ցամաք, ո՛չ բազմութիւն զօրաց եւ զինուորաց իմ գիտացած բանին հնարքին դէմ չի կարէր կենալ. եւ երբ կամիք, որ իմ հնարքն շինեմ եւ կազմեմ, այնժամ ես ԺԲՌ (12000) մարդով առաջ զօրապետ ու զօրավար լինիմ ու յառաջ գնամ սիրելով եւ նուաճելով զտէրութիւն եւ զերկիր, եւ զազգն թուրքաց այն իմ հնարքովն եւ յայնժամայն թուրքմաններն եւ այն էզիտիքն այն կողմանէ, եւ մեք այս կողմանէ, շուտով եւ փոքր ժամանակի միջումն զազգ եւ զպիղծ աղանդն նոցա կու փճացնեմք Աստուծով: Զայս ամէն բաներս շուտով պիտի հոգացած եւ արած, քանի որ այն թուրքմաններն եւ էզիտի ազգերն չեն ուսահատել մեզանից, որ Աստուած չանէ, թէ նոքա թուրքին օգնական լինին, զերբ այնչափն խիստ վատ կլինի ամենայն քրիստոնէից...»[26]*:

[26] Յ. Քիւրտեան, Հետաքրքրական վաւերաթուղթ մը, - «Բազմավէպ», 1963, էջ 122-123: Ափսոփալ կարելի է, որ մենք տեղեկութիւն չունենք եւ գուցէ հետագայ պրպտումները կը բացայայտեն այդ դիմումի հետագայ ճակատագրի կամ ընթացքի մասին, բայց փաստ է, որ ինչպէս Արիստակէսից մէկ դար առաջ Հնարագէտ Անտոն Սուրեան հային յաջողուեց իրականացնել իր գիւտը Վենետիկում, Արիստակէսը եւս ընդառաջում գտած լինի Հռոմում եւ յաջողած ապացուցելու իր առաջարկի իրաւացիութիւնը: Այդ մասին տես Հ. Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 234-277:

Եւ իրօք, որ պապի վերաբերմունքով եւ ընդառաջումով պայմանաւորուած հայերէն տպագրութեան զարգացումը սոսկ անմեղ զբաղմունք չէր, ցոյց է տալիս նաեւ այն նշումը եւս, որ կատարուել էր 1707 թ. հայերէն ձեռագրի յիշատակարանում, որտեղ ձեռագրի արտագրման վայր նշուած է «ի Փարիզ մայրաքաղաքն Ֆռանկաց եւ հայոց»[27]:

Ուղեգիրները միշտ չէ, որ իրենց նկարագրութիւնների մէջ նշում էին կամ կարող էին նշել իրենց ճանապարհորդութիւնների բուն նպատակների մասին: Որպէս նպատակ՝ յաճախ նշւում է ուխտագնացութիւնը: Եթէ մի շարք ուղեւորութիւններ դուցէ եւ եղել են միայն ուխտագնացութիւններ, թէեւ յայտնի է նաեւ, որ ուխտագնացութիւնները դեռեւս միջին դարերում ու նոր ժամանակներում եւս ունեցել են դիւանագիտական նկատառումներ ու ակնկալիքներ, կատարել զանազան յանձնարարութիւններ[28], սակայն կան եւ այնպիսիները, որոնց հետապնդած քաղաքական նկատառումներն ու նպատակները աւելի քան ակնյայտ էին (Շահմուրադ Բաղիշեցի, Յովհաննէս Թուրթունջի եւ այլն): Հայ ուղեգրութիւնների մեծ մասի բուն դրդապատճառները դեռեւս բացայայտուած չեն: Այդ նպատակները հնարաւոր է բացայայտել այլ բնոյթի վաւերագրերի օգնութեամբ միայն:

Փաստ է, սակայն, այն հանգամանքը, որ իտալական քաղաքներում եղած հայկական եկեղեցիներին կից եւ կամ առանձին կային նաեւ հիւրատներ (շբիթալ), որոնք նախատեսուած էին յատկապէս հայ ուխտաւորներին սպասարկելու համար: Տարբեր քաղաքների հիւրատները տարբեր ժամկէտներ էին սահմանում ուխտաւորներին ձրի սպասաւորելու համար, որտեղ նրանց համար պատրաստուած էին «տօշակ եւ անկողին»: Սիմէոն Լեհացու ուղեգծի վրայ հիւրատներ արձանագրուած են Հռոմ, Վենետիկ, Անկոնա եւ Մատոնա տէ Լօրէթ (Loreto) քաղաքներում. «Եւ կացաք անդ երեք օր, զի երեք օր հաց եւ

27 Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ..., հտ. Գ, Երուսաղէմ, 1968, էջ 193:

28 Peter Schreiner, Die byzantinische Missionerung als politische Aufgabe, - Byzantinoslavica, LVI (1995), 3, S. 525-533.

ջուր տային հայոց ուխտաւորացն եւ իւրեանց ազգին՝ մէկ օր, եւ հայոց՝ հաւ ու սագ կու տային, եւ ֆռանկաց՝ միս լոկ միայն[29]:

Առաջ անց նելով դէպ քերի թուար կումից, Սի մէոն Լե հացին պատմում է, թէ՝ «Վէնէտիկու մինչեւ ի մեծն Հռոմ ժե իլեւանք է. ամէնն շէն եւ պարսպաւոր ի վերայ բարձր լերանց, ծովու եզերօքն, եւ ամէն քաղաք վասն սիրոյն Քրիստոսի եւ Հայոց եկեղեցի, հոգէտուն քարէ շինած էր եւ երեք օր կերակուր կ'ելնէր: Ապա զի հայք այժմ սակաւ գնան, տարին մի, երկու կամ երեք, չորս, վասն որոյ զաֆթ աւրին ֆռանկնին զամէնն եւ տիրապետեցին եւ ինքեանք կենան այն տներն»[30]: Մէկ այլ տեղում կրկին դժգոհում է հեղինակը, թէ՝ «Այս աշխարհս ամէն քաղաք կերակուր, ըմպելին, տօշակ, եօղան եւ այլն վեր են կալել, բայց միայն տներն եւ ժամն կայ դեռ եւս: Եւ ասին մեզ թէ Վանատիկու շբիթալն տարին երկու երեք ֆուցի գինի կու դար, եւ ամէն շաբաթ դային էր եղել հացն, միսն, մինչեւ աղն եւ քացախն, նաեւ դրամ դային արած...»[31]: Այսու Սիմէոն Լեհացին հաւաստում է, թէ նախկինում առաւել յաճախակի են եղել հայերի երթեւեկն ու հայերի վայելած սէրը Իտալիայում: Որպէս յաւելում նա գրում է. «Յորժամ հայ տեսանեն՝ ցնծան եւ խնդան, փարին եւ փաղաքշին եւ մեծ սէր եւ գութ ցուցանեն»: Սիմէոն Լեհացին արձանագրում է նաեւ, թէ՝ «Այլ եւ ասին մեզ, թէ յառաջն խիստ պատուէին զազգս հայոց իբրեւ զսուրբս Աստուծոյ. այլ եւ զուխտաւորաց զհին չուխան պատառէին եւ միմիանց պարգեւք տային եւ արմաղան: Իսկ այժմ ոչ այնպէս»[32]:

Սիմէոն Լեհացին իդէալականացուած ձեւով է պատկերում Իտալիայի կերպարը: Նրա ասելով «Փափի աշխարհն յոյժ բարի եւ անխռով, անկռիւ են, ...չունին սուսերիւն, կաշառ չառնուն ի վերայ իրաւանց, այլ արդար դատաստան առնեն, առանց նենկութեան»: Եթէ երբեւէ անգամ տեղի է ունենում որեւէ չարիք, ինչպիսին արուագիտութիւնն է, ապա «զայս չարս ուսուցին մահմէտականք, զի բազում

29 Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ ուղեգրութիւն..., էջ 81:

30 Նոյն տեղում:

31 Նոյն տեղում, էջ 82:

32 Նոյն տեղում, էջ 84:

մահմէտական վաճառականք կան ի Վանատիկ, ի նոցանէ մնաց ա-
ղանտս առ նոսա մինչեւ ցայժմ»[33]:

Սիմէոն Լեհացու Ուղեգրութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ է զբաղեցնում Հռոմ քաղաքի, նրա սրբավայրերի ու հայ-հռոմէական յարաբերութիւնների նկարագրութիւնը: «Երեք տակ պարիսպ» ունեցող Հռոմը, որ «էր մեծ քան զԸստամբոլ» Սիմէոն Լեհացու այցելութեան ժամանակ կիսով չափ գտնուում էր աւեր վիճակում, եւ քաղաք մտնելուց յետոյ, ինչպէս վկայում է ուղեգիրը, «այնչափ գնացաք, որ ձանձրացաք եւ յետինքն հազիւ հասաք ի Հայոց եկեղեցին եւ շրիթալն»: Հռոմի հայոց եկեղեցին քարաշէն էր եւ մեծ, ունէր տասն օտա (սենեակ) ուխտաւորների համար, իսկ եպիսկոպոսների, քահանաների եւ այլ կրօնաւորների համար՝ կահաւորուած սրահներ (տօշակ, անկողին): Այնտեղ էր իջեւանել նաեւ էջմիածնից Հռոմի պապի մօտ պատուիրակ առաքուած Զաքարիա վարդապետը, որին հանդիպել էր նաեւ Սիմէոն Լեհացին: Հռոմում եւս արձանագրւում է հայերի նկատմամբ առանձնակի վերաբերմունք. «Մեր քարտինալն էր Պուռկէզ, քեռորդին Փափին, զի ՀԲ քարտինալ ունէր Փափն, եւ ամէն քարտինալն ազգի մի նազր էր, իսկ գլուխն եւ մեծն Հայոց լինի»: Պատմելով Զաքարիա վարդապետի պատուիրակութեան կազմում պապի մօտ այցելութեան մասին՝ Սիմէոն Լեհացին այնուհետեւ նկարագրում է Հռոմի սրբատեղիները՝ սկսելով Սուրբ Պետրոսի եկեղեցուց եւ կարեւորելով յուշարձանների հասարակական, ճարտարապետական ու մշակութային արժէւորումը: Սիմէոն Լեհացին այս դէպքում էլ ձգտում է ընդգծել այն մարդասիրութիւնը՝ հումանիզմը, որին ինքը ականատես էր Իտալիայում, եւ որն էլ նրա կարծիքով ընկած էր Ռեւմուտքի բարգաւաճման հիմքում, որ իր իսկ ձեւակերպմամբ «սէրն է գլուխ օրինաց եւ պատուիրանաց, եւ հազար երանի ազգին, որ սէր ունի»:

Ժէ դարի հետագայ տարիներին եւս Իտալիան եւ մասնաւորապէս՝ Հռոմը շարունակել են մնալ եւրոպական երկրների հետ հայոց հոգեւոր ու աշխարհիկ փոխյարաբերութիւնների հիմնական յենակէտը[34]:

[33] Նոյն տեղում, էջ 85:

[34] Աշոտ Յովհաննիսեան, Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք Բ, Երեւան, 1959:

Գնալով յաճախացել են հայոց ուխտագնացութիւնները դէպի Իտալիա, մեծ չափեր են ընդունել նաեւ առեւտրական յարաբերութիւնները: 1696 թ. կազմուել է Հռոմի ուխտատեղիների մի նկարագրութիւն հայերէն լեզուով, որտեղ հնարաւոր լրիւութեամբ թուարկուած են Հռոմի եւ նրա գլխաւոր եկեղեցիներում եւ տաճարներում պահուող սրբերի մասունքները: Բնական է ենթադրել, որ այն պէտք է ուղեցոյց ծառայէր հայ ուխտաւորներին Հռոմ ճանապարհորդելու ժամանակ:

ԺԸ դարի ընթացքում Իտալիան շարունակում է պահպանել իր խոշոր նշանակութիւնը հայ ժողովրդի մշակութային, հոգեւոր ու տնտեսական կեանքում: Այն աւելի է կարեւորւում Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադրմամբ ու գործունէութեան շնորհիւ: Ամենասերտ փոխյարաբերութիւնների առկայութեամբ էր պայմանաւորուած Հռոմի Ուրբանեան տպարանում 1725 թ. Յովնան Թոխաթեցու թարգմանութեամբ լոյս ընծայուած ծաւալուն «Նորագոյն ուղղեկցութիւնը», որը պէտք է ուղեցոյց ծառայէր հայազգի ուխտաւորներին Իտալիայում ճանապարհորդութեան ընթացքում[35]:

Այսպիսով, հայ ճանապարհորդները, նկարագրելով Իտալիան, նրա մէջ ներկայացնելով ու մարմնաւորելով ժամանակի լաւագոյնի իրենց պատկերացումները, փորձել են դրանով իսկ նպաստել նաեւ իրենց հայրենիքի ազատագրմանն ու բարգաւաճմանը եւ մեծապէս ժանդակել են նաեւ հայ-իտալական ու հայ-հռոմէական փոխյարաբերութիւնների զարգացմանը:

Հայ-իտալական փոխյարաբերութիւնները սերտ կապերի մէջ են եղել ոչ միայն գիտական, մշակութային, դիւանագիտական, եկեղեցական ու դաւանաբանական, այլեւ առեւտրատնտեսական բնագաւառում: Իտալական նաւահանգստային շատ քաղաքներում հայ վաճառականութիւնը ունեցել է իր մշտական ու կայուն ներկայութիւնը

[35] NUOVA GUIDAA ANGELICA PERPETUA ROMANA Per visitare la Chiese dentro e fuori di Roma ove si celebrano le Feste e Stazioni. Con le notizie delle Reliquie, che in esse vi sono. ...in Roma, 1725. Նորագոյն ուղղեկցութիւն հրեշտակային հռոմէական եւ մշտատեւ, սակս այց առնելոյ զեկեղեցիս ի ներքս եւ ի արտաքս Հռոմայ, ուր հոչակին ուխտք եւ տօնախմբութիւնք, հաւնդերձ տեղեկութեամբ մասանց սրբոց, որք ի նոսա գոն... (տե՛ս Ն. Ա. Ոսկանեան, Ք. Ա. Կորկոտեան, Ա. Մ. Սաւալեան, Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին, Երեւան, 1988, էջ 265):

եւ յաճախ զգացել նաեւ իշխանութիւնների հովանաւորչական քաղաքականութեան արդիւնքները: Նման համագործակցութեան բազում դրուագներ են արձանագրուած ինչպէս արդէն իսկ հրապարակուած, այնպէս էլ դեռեւս ուսումնասիրման ու հրապարակման սպասող իտալական արխիւների բազում վաւերագրերում[36]: Այդ առումով անգնահատելի է Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի բացառիկ մեծ վաստակը ինչպէս հանրայայտ ու մնայուն կոթողային իր աշխատութիւններով[37], այնպէս էլ անտիպ վիճակում մնացած նրա կողմից հաւաքուած վաւերագրերի ընդօրինակումներով: Այդ ընդօրինակումներից մէկը մասնաւորապէս, որին, ի թիւս այլ վաւերագրերի, ծանօթացել ենք ծրագրի շրջանակներում[38] տեղում աշխատելու ժամանակ[39], եւ որը վերաբերում է Մարտիրոս Երզնկացու Եւրոպա կատարած ճանապարհորդութեանը եւ, որոշակի պարզաբանումներ մտցնելով հանդերձ, հիմք

36 «Հայ-իտալական առնչութիւններ. Ջենովական փաստաթղթերը ղրիմահայերի մասին», Կազմեց, առաջաբանը գրեց եւ ծանօթագրեց Վ. Ա. Միքայէլեան, Երեւան, 1974: Նոյնի, Ղրիմահայ գաղութը Արեւելք-Արեւմուտք յարաբերութիւնների ոլորտում (13-18-րդ դարեր), Երեւան, 2000: Վ. Բայբուրդեան, Համաշխարհային առեւտուրը եւ իրանահայութիւնը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996: "The Shah's Silk for Europe's Silver. The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India 1530-1750. By Ina Baghdiantz McCabe. University of Pennsylvania. Armenian Texts and Studies. 414 p.; "Ad Limina Italiae. Ան դրունս Իտալիոյ. In viaggio per l'Italia con mercanti e monaci armeni". A cura di Boghos Levon Zekiyan. Venezia. 1996; "Arménie entre Orient et Occident. Troi mille ans de Civilisation". Sous la direction de Raymond H. Kévorkian.Paris. 1996; "Roma-Armenia" . A cura di Claude Mutafian. Roma, Edicioni de Luca.1999.

37 «Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ-ԺԴ եւ ի ԺԵ-ԺԶ դարս», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1896, 556 էջ:

38 Ջենովայի արխիւում յայտնաբերուած Նոր Ջուղայի քաղաքապետ Խոջա Սարֆրազի 1652 թ. Ջենովական հանրապետութեանը հասցէագրած նամակի բնագրի հրապարակումը տե՛ս Պ. Չոբանեան, Հայ-Ջենովական յարաբերութիւնների պատմութիւնից, - «Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հտ. XVII, Երեւան, 1998, էջ 194-200:

39 Առանձնակի շնորհակալութեամբ արձանագրում ենք Սուրբ Ղազարում Մխիթարեան հայրերի եւ յատկապէս՝ Մխիթարեան միաբանութեան ընդհանրական աբբահայր Եղիա վրդ. Քիլաղպեանի սիրալիր եւ պատրաստակամ ընդառաջումը մէկշաբաթեայ այցելութեան ժամանակ վանքում պահուող տպագիր եւ անտիպ նիւթերին ծանօթացնելու գործում:

է տալիս նոր հարցադրումների, ստորեւ բերւում է բնագրի լեզուով ու հայերէն թարգմանութեամբ: Ընդօրինակման սկզբում եւ նոյն թանաքով հայերէնով վերնագրուած է. «1494 յունիսի 3. Աղեքսանդր Ջ. թուղթ յանձնարարութեան Մարտիրոսի երզնկացւոյ յուխտագնացութեան նորա», իսկ մատիտով՝ papa Aless. VI (1492-1503):

«Alexandre Episcopus etc. Universis etc. Salutem etc.

Etsi personarum quarum libet sub Crucis Vexillo militantium necessitatibus ex assiduo pietatis officio uti ad nostram dignitatem et potestatem decet subvenire debeamus illostamen quos fidei zelus fervorque devolionis per longinqua terrarum spalia traxit, quique non parvis laboribus atque periculis cum magna quoque egestate atque devotione pro Christi caritate et obsequio, proqrue animarum suarum ac benefactorum Usalute se exponere non dubitarunt, Eo propensius adesse nos convenit quo maioribus suffragiis atque presidiis indigere noscuntur. Eum itaque, sicut accepimus dilectus filius Martir de provincia Armenie Maioris in confinibus infidelium in dominio senacussani, presbiter Argigamis senio confectus non parva devotione huc se contulit, uti a fide dignis personis miser accepimus Apostolarum Petri et Pauli limina de Urbe devote, sanctamque Apostolicam Sedem ut est Christianorum Catholicorum moris, ubi per multos dies moram travit visitando cupiatque sanctum Iacobum in Compostella[40] sanctam Catharinam in Monte Sinai, ac Sepulcrum Dominicum et quamplurima alia sancta et sacra loca similiter devote et peregre visitare, cumque idem pauperrimus Martir senex per aliquot tempus antequam huiusmodi visitationes fecerit in itinere morari habeat et ne ipse Martir fame per huiusmodi iter pereat in dedecus christiane religionis. Christifidelium favores elemosine atque suffragia sibi fore noscuntur plurimum oportuna: cupientes igitur ut prefatus Martir pauper eius necessitatibus per eosdem Christifideles utriusque sexus adiuvetur et sublevetur ipsique Christifideles eo promptius ad huiusmodi pium meritorium et laudabile opus manus porrigant adiutrices, quo ex hoc

40 Գրուած է լուսանցքում, նոյն տողի դիմաց, որը ամենայն հաւանականութեամբ նշանակում է, թէ արտագրողը գուցէ մոռացել եւ ապա յետոյ է լրացրել այն, եւ կամ՝ բացակայել է բնագրում:

dono immortali et celestis gratie thesauro se conspiciant refectos, de omni potentis dei misericordia ac predictorum Apostolorum auctoritate confisi omnibus et singulis Christifidelibus utriusque sexus antedictis, qui pro sustentatione atque presidio itineris aliisque indigentiis predicti Martiris et necessitatibus de bonis sibi a deo collatis ipsi erogaverint, manusque adiutrices porrexerint tres Annos et totidem quadragenas de iniunctis sibi penitentiis misericorditer in Domino relaxamus. Et insuper omnes et singulas Christifideles predictos per easdem abnixe requirimus et in Domino hortamus subditis vero nostris et gentium armarum Capitaneis et Conductoribus ad nostra stipendia et Romana ecclesie militantibus districte precipiendo mandamus, quatenus eundem Martirem una cum uno socio per nostra et eorum territoria, si opus fuerit transeundo passus, portus, pontes et loca quecumque tam per aquam quam per terram obsque aliqua volutione et impedimento datii, passagii, theolonii, pedagii, aut cuiuscumque altenus inducendi oneris exactione ire stare et manere pro nostram et Apostolice Sedis reuerentici cum redire pernittant multaque sibi in bonis, cibus et personis inferant iniuriam, molestiam vel offensam, aut aliam noxiam, nec ab aliis quantum in eis fuerit, ipsi Martiri permittant inferri, quinimo bene suscipientes totiens quotiens pro pante dicti Martiri fuerint requisiti, de securo transitu et salvo-conductu ae receptione liberaliter proindo procurent, quod prefatus Martir exinde de novo apud nos et Sedem Apostolicam predictam possit non immerito bonam relationem afferre. Presentibus post biennium minime valituris, quasque per Questones defferri prohibemus.

Datum Rome apud S. Petrum Anno... millesimo quadringentesimo nonagesimo quarto, tertio nonas Junii. Pontificatus nostri Anno Secundo»[41].

«Աղեքսանդր ե պիսկոպոս եւ այլն: Հա մայն աշ խարհին եւ այլն: Ողջոյն եւ այլն:

Թէեւ մենք պարտաւոր ենք, ըստ մեր բարձր աստիճանի եւ հնարաւորութեան, հոգ տանելու բոլոր կարիքների համար այն մարդկանց, որոնք խաչի դրօշին են զինուորուած, սակայն առաւել յարկ է նրանց, որոնք հաւատքի փութով ու ջերմեռանդութեամբ երկար ու հեռաւոր երկրներից են ճանապարհուել եւ ոչ փոքր աշխատութիւնների ու վտանգների, մեծ զրկանքով եւ Քրիստոսի սիրով ու հնազանդութեամբ եւ իրենց անձերի ու իրենց բարերարների հոգու փրկութեանը իրենց նուիրել չերկմտեցին:

Առաւել եւս մեզ հարկ է օգնել հէնց նրանց, որոնք յայտնի են, թէ օգնութեան եւ պաշտպանութեան կարիքն ունին: Նրան ուրեմն, ինչպէս տեղեկացանք, անհաւատների սահմաններում սարակինոսների իշխանութեան տակ գտնուող Մեծ Հայքի նահանգից Երզնկայի եպէց սիրելի որդի Մարտիրոսին, ծերացած, որ ոչ փոքր ջերմեռանդութեամբ, ինչպէս իմացանք արժանահաւատ մարդկանցից, ժամանել է այստեղ՝ Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալների ոտքը Հռոմում, որպէս օրէնք է կաթողիկէ քրիստոնեաներին՝ սուրբ առաքելական աթոռ (այցելելու), որտեղ նա բազում օրեր շարունակ այցելելուց յետոյ մեծապէս ցանկացաւ այցելելու Սուրբ Յակոբ՝ Կոմպոստելայում, Սինայի լեռան Սուրբ Կատարինէ եւ Տիրոջ գերեզմանին, ինչպէս նաեւ որքան հնարաւոր է բազում այլ սուրբ եւ սրբազան տեղեր՝ նոյն կերպ բարեպաշտութեամբ եւ որպէս ուխտաւոր, եւ քանի որ սոյն աղքատագոյն Մարտիրոս ծերունին որոշ ժամանակով նախքան այսօրինակ այցելութիւնների կատարելը ճանապարհորդութեան ընթացքին հանգրուանի, եւ որպէսզի սոյն Մարտիրոսը նման ճանապարհին չկորչի՝ ի պարսաւանս քրիստոնէական հաւատքի, ուստի պարզ է, որ Քրիստոսի հաւատացեալների բարեգործութիւնների եւ օժանդակութիւնների յաճախակի անհրաժեշտութիւն կը զգայ: Ուստի ցանկանալով, որ վերոյիշեալ աղքատ Մարտիրոսը ու նրա կարիքները նոյն Քրիստոսի երկու սեռի հաւատացեալների կողմից օժանդակութիւն եւ պաշտպանութիւն ստանայ: Եւ նոյն Քրիստոսի հաւատացեալները թող որքան հնարաւոր է պատրաստակամօրէն այսօրինակ բարեպաշտ վաստակներով գովելի գործին, օգնական ձեռք երկարեն, որոնք դրանից անմահական պարգեւով եւ երկնային շնորհով իրենք իրենց կը տեսնեն նորոգուած եւ ամենակարող Աստծոյ ողորմութիւնից ու նախասացեալ առաքեալների հեղինակութեամբ արարուած, բոլորին եւ իւրաքանչիւրին՝ Քրիստոսի երկու սեռի հաւատացեալներին, որոնք վերոյի-

[41] Վենետիկ-Ս. Ղազար, Հ. Ղ. Ալիշանի «Դիւան Հայոց պատմութեան», հտ. Գ, թ. 121-122:

շեալ Մարտիրոսին եւ նրա կարիքների համար ճանապարհին աջակցութիւն եւ նրա այլ պահանջներին ընդառաջում կը տան եւ օգնական ձեռքերը կը մեկնեն, իրենց վրայ սահմանած ապաշխարութիւններից նրանց գթածօրէն արձակում ենք ի Տէր:

Ապա, Քրիստոսի նախասացեալ բոլոր եւ իւրաքանչիւր հաւատացեալներից պահանջում եւ ի Տէր մեր ենթականերին՝ զինեալ մարդկանց հրամանատարներին, մեր կողմից վարձատրուող կոնդուկտորներին եւ Հռոմէական Եկեղեցուն զինուորուածներին յորդորում ենք, յստակ պատուիրելով հրահանգում ենք, որքան այն ժամանակ, որքան նոյն Մարտիրոսը իր ուղեկցողի հետ պատահի, որ մեր տարածքներով անցնի, ուրեմն նաւահանգիստները, կամուրջները եւ այլ վայրերը՝ լինի ջրով կամ ցամաքով, առանց որեւէ խանգարման կամ արգելքի, տուրքերի ու վճարումի (datium, passagium, theolonium, pedagium) անցնի եւ որեւէ այլ լծի բացառումով կարող է գնալ, կանգնել եւ մնալ: Մեզ եւ առաքելական աթոռը յարգողները պէտք է թոյլ տան, որ նա վերադառնայ, առանց իր բարիքների, ուտելիքի եւ մարդկանց նկատմամբ անօրինութիւն, մարմնական վնասի, վիրաւորանքի եւ այլ աննպաստութեան, եւ ինչքան որ կարող են, թոյլ չտան, որ ուրիշների կողմից էլ Մարտիրոսին [վնաս] հասնի:

Լաւ ընդունելը նրան այնքան, որքան վերոյիշեալ Մարտիրոսի համար պահանջւում է անվտանգ անցման եւ առողջ տեղ հասնելու եւ ազատօրէն ընդունուելու համար անհրաժեշտ է, որպէսզի վերոյիշեալ Մարտիրոսը, այնտեղից վերադառնալով, կարողանայ մեզ եւ առաքելական աթոռին բերել ձեր մասին իր լաւ զեկոյցը:

Այս բոլորը պէտք է ու ժի մէջ լինեն ոչ պակաս երկու տարի, եւ որեւէ խախտում արգելում ենք:

Տրուած է Հռոմում, Սուրբ Պետրոսի մօտ, հազար չորս հարիւր իննսուն թուականի յունիսի երրորդ օրը՝ մեր քահանայապետութեան երկրորդ տարում»[42]*:*

Այս վաւերագիրը թոյլ է տալիս Մարտիրոս Երզնկացու Ուղեգրութեան բնագրում կատարելու կարեւոր մէկ շտկում:

[42] Թարգմ.՝ Ա. Քանանեանի:

Մարտիրոս Երզնկացին իր Ուղեգրութեան մէջ նշում է պապի կողմից ընդունուելու եւ «թուղթ» ստանալու մասին, սակայն անմիջապէս յետոյ պատմում է, նաեւ թէ՝ «Թվին Ջխ (1491) յունիսի Թ [9] ելաք ի Հռոմայ». որից յետոյ, շրջելով Եւրոպայում ու այցելելով Կոմպոստելլայի Սուրբ Յակոբ, Հռոմ է վերադառնում միայն՝ «Թվին Ջխե [1496] փետրվարի Ի [20] Մեծ պահոցն մտա[յ] ի Հռոմ»: Այն, որ Ուղեգրութեան բնագրի «Ջխ»-ն պէտք է սրբագրել «Ջխգ», ապացուցւում է այն փաստով, որ «թուղթը» տրուած է Ալեքսանդր Զ պապի (1492-1503) կողմից իր երկրորդ տարում եւ ոչ՝ Ինոկենտիոս Թ - պապի (1484-1492) կողմից, իսկ քանի որ Մարտիրոսը Հռոմից ճանապարհուել է պապի թուղթը ստանալուց յետոյ, ուստի այն տեղի է ունեցել հաստատապէս 1494 թ. յունիսի 9-ին:

EN QUÊTE DE MÉMORIAUX

B. Outtier
(C.N.R.S. Paris - Université de Genève)

Chaque année, des manuscrits arméniens sont vendus aux enchères à Paris. Il s'agit le plus souvent de manuscrits conservés dans des collections privées, qui, de ce fait, sont généralement inconnus des chercheurs. Leur apparition est donc l'occasion d'avoir, quand ils ont conservé leur mémorial de copie, de nouvelles données sur bien des domaines de la culture arménienne: histoire des textes et de l'exégèse, histoire des personnes (copistes, commanditaires) et des noms de personne, histoire des centres de diffusion de la culture, histoire de la langue, histoire sociale, parfois histoire tout court.

Dans la perspective de collecte des recherches de matériaux sur l'histoire arménienne médiévale et moderne dans les archives et les bibliothèques d'Europe, il a paru intéressant d'intégrer ces données, qui complètent notre documentation. Ce travail a d'ailleurs paru suffisamment important pour qu'un chercheur d'Arménie propose de l'intégrer dans un projet commun.

Il suffira de donner ici deux exemples, qui illustreront ce qui vient d'être dit.

Le 8 novembre 1995 fut vendu un beau tétraévangile, qui avait conservé sa reliure d'origine. Copié à Sos (Nor Djoulfa) en Iran pour le mahtesi (personne qui a fait le pélerinage de Jérusalem) Margar, en 1635, il avait l'intéressante particularité d'avoir pour cadre d'écriture non l'habituel rectangle, mais un rectangle surmonté d'une double arcature en mihrab: le scribe a-t-il voulu imiter les formes architecturales environnantes ou bien a-t-il utilisé un support déjà préparé?

Après les Canons, il y a une très belle dédicace de deux pages en *erkat'agir*, lettres bleues entourées de rouge sur fond or, puis lettres rouges sur fond bleu. Ce type de dédicace était réservé, autrefois, aux rois, princes

et hauts prélats. Cela nous donne une idée de la puissance financière du commanditaire. Nous connaissons d'ailleurs deux autres manuscrits commandés par Margar, l'un d'entre eux, Jérusalem, Bibliothèque du Patriarcat arménien Saint-Jacques à Jérusalem, n° 525, copié en 1627, est du même copiste; un autre manuscrit est resté à Nor Djoulfa : manuscrits en propriété privée, n° 8 du Catalogue de L.Minassian.

Voici la dédicace :

Որ ՈՂՈՐՄԻ Տ֊Ն ԱՄԵՆԱՑՆԻ,
ՀՈԳՈՑ ՍՈՐԱՑ ԸՍՏԱ
ՑՈՂԻ ՄԱՀՏԵՍԻ ՄԱ
ՐԳԱՐԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ՈՐԴ
ՈՑՆ ԱՄԵՆԵՔԻՆ ՆԱԽ ԱՆ
ԴՐԱՆԿԱՆ ԵՂԻՄԻՆ ՈՐ
Ի ՀԱՍԱԿԻ Գ.Ժ֊Ն ՓԽ֊Ի
ԱՌ Տ֊Ր ԻՒՐ ՑԱՆԿԱ֊Լ֊Ն
ԱՊԱՑ ԵՐԿ֊Դ ՈՐԴԻ Ս
ՈՐԻՆ Պ֊Ր֊Ն ԱՎԷՏ Խ
ԻՍՏ Ս֊Ր֊Լ֊Ն ՓՈԽՑ֊Լ֊Ն Ց
ԵՐԿՐԷ ՅԵՐԿԻՆ ԱՅԼ ԵՒ ԹՈՒՆԻՔՆ Ս
ՈՐԻՆ ՈՎԱՆԷՍՆ ..Խ[Ա]ՆՏ
ԱՏԻԿԻՆ ՈՐ ՎԱՂՃԱՆԵԱԼ
ՏՂԱՑ ՀԱՍԱԿՆ
ՈՐ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆ
ՋՄՆԱՑՈՐԴԱՑՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍՆ

Le mémorial se trouve à la fin manuscrit:

ՓԱՌՔ ԱՆԸՍԿԶԲԱՆՆ եւ սկզբանն ամենայնի: Անեղին, եւ գոյացուցչին բնաւից: Անվախճան, եւ անսահման էացուցչին: Սահմանիչ եւ կատարումն բոլոր էիցս: Երիցս միակին: Եզակի եւ միւմ աստուածութեանն: Որ անշարժ գոլով շարժէ զարարածս ի կեանս եւ ի փրկութիւն, էիցս էակն, եւ կենդանեաց կեանքն: Որ անփոփոխ գոլով միշտ յէութեան անեղր եւ անվայրապակն: Լրումն եւ բովանդակիչ

ամենայնի եւ յամենայնս է, եւ ամենայնէ անհաս է: Որպէս ի մասունս եւ ի բոլորս, եւ ինքն ոչ մասն եւ ոչ բոլոր: Որպէս թէ զմասն եւ զբոլոր՝ զամենայն ինքն ունելով, եւ կրէ զամենայն բանիւ. զօրութեան իւրոյ գերալիր գոլով լնու զամենայն: Որում բան եւ իմաստութիւն եւ լեզու տուեալ բոլոր էից: Ի բոլոր էիցս հանցուք զաւրհնութիւնն եւ զփառս հօր եւ որդոյ եւ հոգւոյն սրբոյ: Այժմ եւ մի[շտ]:

Իսկ չորից աւետարանչացն խորհուրդ, բազմօրինակ իմն ցուցմամբ տեսանի: Զի ոման ասեն, թէ չորից աւետարանչացն են օրինակ, չորք անկիւնք արարածոց: Արեւելք: Արեւմուտք: Հիւսիս: Հարաւ: Պարտ էր քարոզել զաւետարանն:

Իսկ ոմանց հաճո թուեցաւ, ըստ չորից մշտահոս գետոցն: Յադենական աղբերէն յառաջ խաղացեալ՝ առ ի տիեզերաց առոգումն: Փիսոն՝ որ նշանակէ զՄատթէոս: Եւ Սեհոն՝ Զմարկոս: [Տ]իգրիս՝ զՂուկաս: Եւ Իփրատէս՝ զՅոհաննէս: Եւ սոցին գոլով նմանապէս թուով ուռճացեալք ի կենդանական աղբերէն առոգանել զպասքեալ միտս մարդկային բնութեանս:

Նոյն օրինակ ըստ տեսութեանն եզեկիէլի քառակերպեանն աթոռոյ: [Մ]արդ՝ որ նշանակէ զՄատթէոս, եւ Առեւծ՝ զՄարկոս: Եզն՝ զՂուկաս, եւ Արծիւ՝ զՅոհաննէս: Զանմարմնոցն տէր տեսանելով բազմեալ ի փառացն աթոռ: Իմանալի ցուցմամբ զինամս բոլոր բնութեանս՝ զակնարկումն: Որ աստուածապէս եւ տիրաբար բերմամբ. նշանակէ զլինելն առ հողածինն՝ հրեղինացն անմահից զմահկանացուս առնել հաղորդս: Եւ յեւս գերակատար հանել ի փառս. վասն զի փառաց թագաւոր Քրիստոս. փառակից հօր եւ հոգւոյն սրբոյ՝ ըզմերս առնելով բնութիւն. ինքեան միացոյց աստուածութեան: ուսուցանելով մի որդի գաւանել. որ յաստուածոյ հօր է. եւ որ ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն անճառ միութեամբ. զոր աւետարանական ու[սու]ցանէն բանք: Մինչ ի կատարած հաւանութեամբ հաւատալ հաստատ կարգօք ի նոյն յարելով առաքելաւանդն քարոզութիւն. զաստուածախօսն վարդապետութիւն զրմշմեալ ըզսակաւս ի բազմացն՝ առ ի հաւատալ՝ եթէ Յիսուս Քրիստոս է որդի աստուծոյ ըստ վեհին Յոհաննու. հաւատալ եւ զկեանսն ընդունել յանուն նորա:

Ուստի եւ տեսեալ զսորայս անճառ փրկագործութեան խորհուրդ. հեզահոգի եւ աստուածասէր մահտասի խօջայ Մարգարն որ ե-

ռափափաք սիրով. յօժար կամօք եւ սերտ հաւատով. ցանկացօղ եղեւ այսմ ծաղկաւէտ՝ եւ վարդափըթիթ կենսաբուխ սուրբ աւետարանիս: Եւ ստացաւ զսա՝ ի արդար վաստակոց իւրոց: Յիշելով զբան մարգարէին որ ասէ. Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն՝ որ է եկեղեցի սուրբ. վասն այն յուսոյն ետ գրել զտէրունեան աւետարանս՝ առատ տրիւ եւ պարզարեաց մեծածախ ընչիւք՝ ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի վայելումն մանկանց սիոնի: Այլ եւ յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ եւ ծնօղացն իւրոց՝ Գրիգորին՝ Խանփարին՝ եւ եղբօրն մահդասի Զաքարէ՝ Ստեփանոսին. քեռն Խանփարին՝ եւ կողակցին իւրոյ՝ Փաշփաշին, միւսոյն՝ Բերսաբէին: Որդւոցն. Պարոն Եղումին՝ Աւետիսին՝ Յովանիսին՝ դստերն Զանվարդին. խարսներացն՝ Փառանձեմին. Ուղուրլուէ՝ եւ որդոց սոցին՝ Յովանիսին՝ Ըստեփանոսին՝ Կոստանդիանոսին. ղըստերացն՝ Խանտատիկին՝ Խանփարէ:

Եւ արդ՝ ես յետինս ի կարգաւորաց եւ անպիտանս եւ անարժանս ի մանկունս եկեղեցւոյ բազմամեղս եւ անիմաստս ի գիրս գրչութեան սուտանուն Ըստեփանոս քահանա՝ որ անուամբ միայն եմ եւ ոչ գործով: Շնորհիւ տեառն սկսա եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ աւետարանս ի մեծ թըւականիս հայոց ՌՉԳ ամին՝ ի Շօշ քաղաքս Ասպահան ի հայրապետութեան տեառն Փլիպոս կաթողիկոսի՝ եւ յառաջնորդութիւն մերոյ ուխտիս Խաչատուր վարդապետի՝ յիշեցէք եւ աստուած ողորմի ասացէք. զի ձեզ եւ մեզ ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած իւր միւսանգամ գալստ[ե]ան ամէն:

Note d'un possesseur plus tardif:

այլ յիշատակ քուռքճի Մելիքօնի որդի Գաբռիէլին փոքր որդուն Նիկողոսի որ սուրբ ավետարանըս քերտամեբլա եստացի բազում եստակով ի Պուլտան որ ոք հանդիպիք ողորմի տուք տէր աստված ձեզ ողորմի մոչլ - ٢١.

cachet: Գաբռիէլ.

La partie de ce mémorial qui traite du symbole des évangélistes n'est pas propre à notre manuscrit. Il conviendrait d'en relever le maximum d'attestations - ce qui implique le recours aux originaux car, très souvent, à l'époque soviétique, la partie théologique des mémoriaux n'était représentée que par un *incipit* - pour pouvoir en déterminer le lieu et l'époque

d'origine, ainsi que les circuits de transmission. Cela apporterait bien des précisions sur les liens entre les *scriptoria* arméniens médiévaux. On se contentera ici de signaler un autre tétraévangile manuscrit, du XVIIe siècle, contenant le même mémorial, bien entendu jusqu'à la partie mentionnant l'acquéreur, dans la vente du 29 avril 1997.

Parfois, un manuscrit a la chance d'être acquis par une collection publique. C'est le cas d'un manuscrit présenté comme Psautier dans la vente du 14.XI.1991, qui était de nouveau mis en vente le 31 mars 1993. Il s'agissait en réalité d'un hymnaire (šarakan), que nous avons pu faire acquérir par la Bibliothèque nationale de France: c'est actuellement donc le manuscrit arménien 341 de cette Bibliothèque.

Le manuscrit est paginé de 1 à 580, lacuneux au début. La description qui en a été récemment établie par R. H. Kévorkian (R. Kévorkian, B. Outtier, A. Ter-Stépanian et G. Ter-Vardanian *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France. Catalogue,* Paris, 1998) omet le petit mémorial de la p. 194, qui précède l'unique miniature pleine page de ce manuscrit, p. 196, avec un Christ juge à la résurrection. Voici ce mémorial, qui nous donne le nom du copiste:

Ջտարակուսեալս ի մէջ բազմաց հոծացեալս. զաղտեղացեալս բազմութեամբ յանցանաւք Ղազար անուն յաղաչեմ յիշել ի Տէր զգծ-[ո]զակ սորին եւ Աստուած զձեզ յիշէ ամէն:

Soit : L'hésitant au milieu de nombreux soucis,
le souillé par une multitude de transgressions,
du nom de Lazare,
je [vous] prie d'en faire mémoire dans le Seigneur
le copiste de ce [manuscrit],
et Dieu se souviendra de vous amen.

On voit les riches perspectives ouvertes par ce type de recherches. On peut d'ores et déjà signaler que la faisabilité d'un travail en collaboration avec un chercheur du Matenadaran (Institut des manuscrits) d'Erevan est à l'étude, pour cataloguer les manuscrits arméniens de France, sauf ceux de la Bibliothèque nationale de France, mais incluant ceux qui sont passés depuis quelques années en ventes aux enchères publiques.

ՆՈՐԱՑԱԾ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԺԷ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԷՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ[1]

Օգոստինոս Բաջենց (1584-1653)

Մ. Կարապետեան

Ժէ դարի առաջին կէսի հայ նշանաւոր գործիչներից, Նախիջեւանի հայ կաթողիկէ թեմի առաջնորդ Օգոստինոս Բաջենցի կենսագրութիւնն ու գործունէութիւնը, արդէն կարելի է ասել, մենագրօրէն ուսումնասիրուած է բաւական մանրամասն[2]:

Օգոստինոս Բաջենցի մատենագիտական ժառանգութիւնից մեզ է հասել նրա ուղեգրութիւն-ուխտագնացութիւնը[3], որը ունեցել է մի շարք հրատարակութիւններ ու թարգմանութիւններ[4]: Առայսօր ոչինչ

---

1 Այս յօդուածի վերաբերեալ նիւթերին ծանօթացել ենք INTAS ծրագրի շրջանակներում 1996 թ. Ֆրանսիայի ու ապա յետագայում՝ Հռոմի դիւաններում մեր ուսումնասիրութիւնների ժամանակ:

2 Նշելի են եւրոպական ուսումնասիրողներից Կարլոս Ալոնսոյի (Carlos Alonso. O.S.A. Angel Maria Cittadini, O.P., arzobispo de Naxivan ((1629), Una iniciativa de Propaganda Fide en favor de Armenia Roma, 1970 (Studia ephemeridis «Augustinianum», 6), Ամբրոսիոս Էսգերի (Ambrosius Eszer. Ôgostinos Bajenc O.P. als Oberhirte von Naxijewan,- AFP, vol. XLVII, Roma, 1977, S. 183-246) եւ Կարլո Լոնգոյի (Carlo Longo. Relazioni d'Armenia (1583-1640),- AFP, vol. LXVII, Roma, 1997, pp. 173-226) աշխատութիւնները, ուր շրջանառութեան մէջ է դրուած հսկայական փաստական նիւթ Բաջենցի կեանքի ու գործունէութեան վերաբերեալ: Հայագիտական գրականութեան մէջ Բաջենցի կենսագրութիւնը ամենայն մանրամասնութեամբ ուսումնասիրուել է հ. Սահակ Ճեմճեմեանի կողմից (տե՛ս նրա Նախիջեւանի հայոց վարժարանը եւ Հոոմը, Վենետիկ, 2000):

3 Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանում (Փարիզ) պահուող այս ձեռագրի նկարագրութիւնը տե՛ս R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian. Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Paris, 1998, pp. 13-17

4 Տե՛ս M. F. Brosset. Itinéraire du très-révérend Augustin Badjétsi, - «Journal asiatique», 3eme série, T. III, Paris, 1837, pp. 209-245, 401-417; Ք. Պ[ատկանեան] Նշխարք մատենագրութեան հայոց, ՍՊԲ, 1884, էջ 5-23; Վարք Աւգուստինոս Բաջենց հայալատին եպիսկոպոսին (հրատ. Կ. Բասմաջեան). - «Բանասէր», 1899, էջ 218-237, Ա. Մադոյեան. Օգոստինոս Բաջեցու ուղեգրութիւնը, - «Արաքս», 1996, 2, Երեւան, էջ 63-78; Նոյնի թարգմանութիւնը նաեւ «Ոսկեփորիկ». Երեւան, 1997, էջ 259-270:

չի հրատարակուած Բաջենցի փաստաթղթային ժառանգութիւնից, չնայած միայն Հռոմի դիւաններում մեր հաշուումներով պահւում են մօտ ութ տասնեակ հայերէն, լատիներէն ու իտալերէն ինքնագիր փաստաթղթեր:

Ստորեւ հրապարակում ենք մի շարք փաստաթղթեր, գրուած ինչպէս Օգոստինոս Բաջենցի, այնպէս էլ այլոց կողմից, որոնք գալիս են օգնելու հետազօտողներին լուսաբանելու Արեւելեան Հայաստանի Նախիջեւանի գաւառի ԺԷ դարի սկզբի պատմութեան բազում խնդիրներ: Այստեղ չենք անդրադառնում Բաջենցի կենսագրութեանը, միաժամանակ չենք ծանրանում ծանօթագրելու դէպքերի ու անձերի վերաբերեալ տեղեկութիւնները: Այդ բոլորը մանրամասնօրէն ուսումնասիրուած է Կարլոս Ալոնսոյի, Հ. Սահակ Ճեմճեմեանի ու հատկապէս Ամբրոսիոս Էսցերի վերոյիշեալ աշխատութիւններում, միաժամանակ նշելով, որ մի շարք դէպքերում ամենևին չենք կիսում հատկապէս վերջին ուսումնասիրողի կարուկ գնահատականները Բաջենցի գործունէութեան վերաբերեալ[5]*:*

1. Նախիջեւանի հայ կաթողիկէները Ուրբանոս VIII Պապին

[1627 թուական, 7 նոյեմբերի, Խօշկաշէն]

Անուն Աստուծոյ

Ծայրագոյն քահանայապետ, ջահարփիափայլ հայր սուրբ

Ծանուցումն լիցի քոյին սրբութեանդ, որ յետ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչոյն, որ էր ի ժամանակի սրբոյն Սեղբեստրոսի պապոյն եւ ի թագաւորութեան մեծին Կոստանդիանոսի. եկաց հնազանդ եկեղեցիս հայոց գերադրական Աթոռոյն ամի յԺԳ [13]: Եւ այնմն հետէ անկաւ ի բազում հերձուածութիւնս բազում ամս. Եւ ի թվին մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ յարուց ողորմած փրկիչն մեր Լուսաւորիչ վարդապետն Յովհանի ի գիւղաքաղաքէն Քոնոյ, որ այս երանելիս եղեւ պատճառ բազում բարութեան, զի ժողովեաց բազում վարդապետք ի լաթինացւոց եւ ի հայոց ընդ որս էր մի եւս երանելի այր Աստուծոյ Բարդուղիմէոս Մարաղոյ եպիսկոպոսն տածելով զամենեսեան հոգոյ եւ ըստ մարմնոյ եւ թարգմանեաց գիրս բազումս հոգելոհս եւ լոյսաւորելու. եւ ոչ այսչափ միայն այլ իբրեւ զհաւատարիմ լրտեսն Յեսու Նաւեայ մտանելով երկիրն աւետեաց եւ եբեր ազգիս հայոց զփրկական համբաւն եւ առաջնորդեաց արժանաւորացն մտանել ի հնազանդութիւն գերադրական Աթոռոյն Հռոմայ, որ է մուտ եւ դուռն երկնից արքայութեան. ի ձեռն երանելոյն Բարդուղիմէոսի փառքը: Եւ այնմհետէ մինչեւ ցայսօր ժամանակի պահեալ կայ ի միջի մերում այն սուրբ հնազանդութիւն անապական: Ապայ գիտացընի քո[յ]ին սրբութեանդ, որ այս յետին ժամանակիս հանգեաւ ի տէր Մաթէոս արքեպիսկոպոսն ի թվին Տեառն մերոյ ՌՈՒԻԷ [1627] յուլիսի Ի [20], որ էր օրհնեալ ձեռամբ ծայրագոյն քահանայապետիդ Պօղոս հինգերորդին: Եւ մեք Նախիջեւանոյ երկրիս ժողովուրդս ոչ կամելով մնալ առանց հօվապետի ի մէջ անօրինաց եւ հակառակորդաց, զի մի գիշատեալ լիցուք ի հերձուածողաց:

Այլ ծովանեցաք միաբան ի գիւղն Խօշկաշէն, որ էր եկեղեցւոյն յայնմիկ նաւակատիս, որոյ անուն եկեղեցւոյն սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային. եւ գեղարդեանն Քրիստոսի, որ աւերեալ կայր յեկեղեցին եւ պատրի Օգոստինոսն վերստին կանգնեաց եւ բազում աշխատեցաւ: Միագումար ժողովեալս ընտրեցաք պատրի Օգոստինոսն մեզի առաջնորդ եւ հօվուապետ. որ նորա բազում աշխատանք ունի մեզ վերայ եւ սորին քարոզութեամբ եւ բարի վարուցն վերստին նորոգեալ է կարգս մեր եւ ժողովուրդս մեր: Նախ գլուխ ժողովոյս ես փրայ Պետ-

[5] Տեղին է նշել նաեւ, որ հայ ուսումնասիրողներից Ա. Մադոյեանը Օգոստինոս Բաջենցի մահը թուագրում է 1667 թուականով (տե՛ս «Արաքս», էջ 63, հմմտ. նոյնի՝ Օգոստինոս Բաջենց (ստեղծագործական դիմանկար), - «Նախիջեւան», «Նախիջեւան» հայրենակցական միութեան պաշտօնաթերթ, 1999, թիւ 3-4, էջ 11), որն ակնյայտ սխալ է: Պահպանուած բոլոր փաստաթղթերը աներկբայօրէն նրա մահուան թուականը նշում են 1653 թուականի ապրիլի 16-ը (տե՛ս Էսցերի վերոյիշեալ աշխատութիւնը):

րոս հայր ի վանիցն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին, որ է ի գիւղաքաղաքն Ճահուկ ընդ ֆրայ Ամբրոսիոսի եւ ընդ մեծամեծացն գիւղիս՝ Աղաջանն, Ֆիդէն, Անդրիասն, Խօջէն, Թաթարն եւ այլ Ճահկայ ջամիաթովս: Ես, ֆրայ Յակոբս՝ հայր ի վանուցն Ամենայն Սրբոց, որ է ի գիւղաքաղաքն Ապարանէր ընդ ֆրայ Մաթիոսիւ եւ ընդ ֆրայ Դաւեոսիւ եւ ընդ մեծամեծաց գիւղես Թարջիմանն, Ամիտն, Գրիգորն, յԵրիջանն եւ այլ Ապարաներոյ ջամիաթովս: Ես ֆրայ Պետրոսս՝ հայր ի վանիցն սրբոյն Ըստեփաննոսի Նախավկային, ընդ ֆրայ Ղուկասիւ, որ է Խօշկաշէն եւ ընդ մեծայմեծաց գիւղիս Մուրատն, Թաղվերմիշն, Օգոստինոսն, Ղուբաթն եւ այլ Խօշկաշինոյ ջամիաթովս: Ես ֆրայ Ազարիայս, հայր ի վանիցն Սրբոյիոյ Աստուածածնին որ է ի գիւղն Քոնայ ընդ ֆրայ Յովսէփաւ եւ ընդ մեծամեծաց գիւղիս Հասանն եւ Շիրինն եւ այլ Քոնոյ ջամիաթս: Ես ֆրայ Բէնետիկտոս հայր ի վանիցն սրբոյ Գէորգայ Զօրաւարին, որ է ի գիւղն Ապրակունիս ընդ ֆրայ Անդոնիւ եւ ընդ մեծամեծաց գիւղիս Խաչիկն, Աղաջանն, Մերաքն եւ այլ Ապրակունոց ջամիաթովս: Ես Պետրոս հայր ի վանիցն Սրբոյն Գէորգայ, որ է ի գիւղն Սալթաղ. ընդ ֆրայ Թումաիւ եւ ընդ իմ միաբանովս: Ես, ֆրա Ավանս հայր ի վանիցն Սրբուհւոյ Աստուածածնին, որ է ի գիւղն Շահբունիս ընդ ֆրայ Մանուէլիւ եւ ընդ մեծամեծաց գիւղիս Շիրանն, Անանիայն, Յովհաննէսն եւ այլ Շահբունոց ջամիաթովս: Ես, ֆրայ Պողոսս հայր ի վանիցն Սրբոյն Պետրոսի Առաքելոյն, որ է ի գիւղն Կեծուկ եւ ընդ մեծամեծաց գիւղիս Փօլաթն, Աբրահամն, Պապիջանն եւ այլ Կէծկոյ ջամիաթովս:

Սոքա ամէնեքեան վերոյս գրեալէս գլուխ ի գետին դնելով քոհն սուրբ քարշապարանացդ. խնդրեմք եւ հայցեմք քոհն սրբութենէդ զմեզ յիշեայ քոհն սուրբ օրհնութեամբն. մի թողուր զմեզ որբս. այլ փութանակի ձեռնադրեա ֆրայ Օգոստինոսն, որ առաքեցաք քո սուրբ Աթոռդ, որ է արժանաւոր ծառայ Քրիստոսի եւ առաքեա առ մեզ փութով: Դարձեալ հայր սուրբ յիշեա այս աւերեալ վանորայքս ողորմութեամբ հոգեւոր եւ մարմնաւոր մեք աղքատ հօտ քո ենք բնակեալ ի մէջ անօրինաց բազմաչարչար մի մոռանար զմեզ քոհն սուրբ աղօթիւքդ: Եւ այլ ամենայն պատրի Օգոստինոսն պատմէ քոհն սրբութեանդ մեր պակասութիւն: Բաւ է քոհն սուրբ յիմաստութիւնդ:

Գիրս գրեցաւ ի գիւղն Խօշկաշէն ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ըստ[ե]փաննոսի Նախավկային. թվին ՌՈՒԷ [1627] նօվէմբերի Է [7]:

Ես՝ ֆրայ Պետրոսս իմ ժողովրդօքս վկայեմք.
Ես՝ ֆրայ Յակոբս իմ ժողովրդօքս վկայեմք.
Ես՝ ֆրայ Պետրոսս իմ ժողովրդօքս վկայեմք.
Ես՝ ֆրայ Ազարէս իմ ժողովրդօքս վկայեմք.
Ես՝ ֆրայ Պետրոսս իմ ժողովրդօքս վկայեմք.
Ես՝ ֆրայ Ջվանս իմ ժողովրդօքս վկայեմք.
Ես՝ ֆրայ Պօղոսս իմ ժողովրդօքս վկայեմք.
Ես՝ ֆրայ Բէնէթս իմ ժողովրդօքս վկայեմք.
Եւ՝ վկայէ Աստուած որ ի վեր է քան զամենայն:

APF, Lettere diverse Lingua, vol. 180, f. 211rv, բնագիր.

2. Օգոստինոս Բաջեցին՝ Հաւատատփիւռ Ժողովին

[1637, փետրուար 27, Վարշաւա]

Անուն Աստուծոյ

Առաքելաշնորհիք եւ քաջ հովիւք արթուն դիդապետք սիւնք հաւատո[յ] ճշմարիտ պատուով վեհագոյնք կարդինարք. ծանուցումն լիցի ձեզ վեհիցդ: Բ [2] տարի է, որ չեմ կարացել թուխտ գրել ձեր հրամանուցն վասն նեղութեան ժամանակիս թէ ինչպէս խոնթքեարն անթիւ հեծելօք արեկ շահին վերա[յ], զան Էրէվան, գնաց մինչ Թարվէզ, եկին մեր աշխարհին վերա[յ]. Գ [3] գիւղ աւար հարին, մեր քրիստոնէից վանքէրն աւերեցին եւ կործանեցին, բազում քրիստոնէայք սուր

մաշեցին եւ գերացուցին, ընդ որոց մեր Ա [1] քահանայ եւ Ա [1] սարկաւագ սպանաւ, Բ [2] քահանայ եւ Բ [2] սարկաւագ հետ ԳՃԼԷ [337] ուղղափառ քրիստոնէիւք գերի անկաւ, որ միանգ էր Տէր Մաթատէոս, որ առաքեցաք ձեր հրամանուց ոտն կարգաւ պատմել ձեզ: Յետեւ որ օսմանլուն յեդ փախաւ, շահն արեկ բազում հեծելօք մեր երկիրն՝ թէ գնայ Էրէվան, յեդ առնու օսմանլուէն: Ես գնացի մօտ շահն թէ հասկացընեմ մեր ամենայն նեղութիւնն. գտայ մօտ շահն պատրի Ջվան դէ Լուկա[6], որ Լէհաց հաթմանն, որ է Կօնէց Պօլսկին թագաւորին բերանով մօտ շահ Սէֆին դեսպան: Ջիս էառ տարաւ մօտ շահն, երբ շահն զիս տեսաւ, լսէց մեր նեղութիւնն հետ ինձ ասաց՝ Քո բանն եւ խնդիրքդ կու կատարեմ. ապա ի կամս այն, որ զքեզ կու առաքեմ մօտ Լեհաց թագաւորն դէսպան: Ես ասացի՝ Եղիցին կամք քո: Վասն այս բանիս համար Ա [1] հուքմ արետ իմ վիքարին մեր վանքերն չի նեղացուցեն մինչեւ իմ յեդ գնալն, խոստացաւ երբ բերդն առնում՝ ինչ գերի որ միջումն որ քո[յ] է՝ յամէն պարգեւօք յեդ դարձընիմ պարգեւօք ձեզ ի լաւ հո[վ]վութիւն տամ. ճշմարիտ գերիքն որ յառաջ պարտքով գնեցի նոքա որ շահն բերդն էառ ազատ արէց՝ ԿՋ գերի հետ Բ [2] սարկաւագի տարէլ ին օսմանլուի երկիրն եւ այլն պատրի Մաթատէոս կու պատմէ ձեր հրամանուց: Մեզի շահն խալաթէց, ձի արետ, ճանապարհի խարջ արետ, Մօսքովո[յ] վերա[յ] առաքէց դէպի Լէհ: Յերբ հասանք Մօսքովա[յ] թագաւորին հողն Հաճի Թարխան քաղաքն՝ մեզի հօն Ը [8] ամիս պահեցին, յեդեւ շահէն նոր չափար եկաւ

[6] 1634 թ. Լեհաստանի հէթման Ստանիսլաւ Կոնեցպոլսկին Ղրիմում դոմինիկեաննների միսիա մեկնող Զիովաննի Ջուլիանի դէ Լուկային դարձնում է իր անձնական դեսպանորդը Պարսից շահի մօտ: Դէ Լուկան եւ Օգոստինոս Բաջենցը, ամենայն հաւանականութեամբ, հանդիպել են 1635 թ. դեկտեմբերի վերջին կամ 1636 թ. յունուարի սկզբին թուրքական սուլթան Մուրադի Դ-ի դէմ կազմաւորուած Երեւանի ռազմական ճամբարում: Գորիից ժամանած դէ Լուկան այստեղից ուղեւորւում էր Թաւրիզ: Այս հանդիպման մանրամասները տե՛ս A. Eszer. Giovanni Giuliani da Lucca O. P. - Forschungen zu seinem Leben und seinem Schriften, - AFP, 1967, 37, SS. 353-468, 412-418.

թխտով թէ իմ մարդն էք պահում՝ շուտ մեզի ճանապարհ տուին, ձիաւոր դրին մեզ հետ, Թաթարին չօլովն ողորկեցին դէպի Մօսքով: Գ [3] ամիս Ժ [10] օրումն հասանք Լէհաց թագաւորին աթոռն, որ է Վարշաւա, փետրուվարի ԺԵ, թագաւորն տեսանք, մեզ լաւ ընկալաւ, Աստուած թողու շուտ յեդ կողորկէ: Մեք որ այս բանիս վերա[յ] էաք՝ չկարողացաք գալ Սուրբ Հօր ոտն համբուրիլ եւ մեր հնազանդութիւնն տեղ կատարել եւ ձեր հրամանուց Սուրբ Աջն համբուրել: Վասն որո[յ] հարկ ելաւ մեզ առաքել Սուրբ Աթոռն // վասն այն հնազանդութեանն, որ պահեալ կայ ի նախնեաց իմոց անապական մինչեւ ցայսօր: Ընտրեցի ես պատրի Մատաթայն Մուրատչեցի, որ է մեր որդի, Սուրբ Աթոռն առաքեցի, որ լնու զմեր պակասութիւնն. Աստուծոյ սիրուն համար մեր պակասութեանն թողութիւն շնորհեցէք. բազում անգամ գրէլ իմ ձեր հրամանուցն՝ ընկի պատասխան չէ եկեալ մեզ: Ձեր սուրբ օրհնանքն մեզնից պակաս չանէք: Վասն անուանն Յիսուսի Քրիստոսի տէր Մաթատին բանն շուտ տեսէք, հետ տէր Ջվան Դօմինիկոսին առաքեցէք: Իմ խնդիրքս այն ձեր հրամանուց ան է, որ էս աղքատ կործանեալ եկեղեցոցս մին լաւ ողորմութիւն առաքեցէք, որ վերստին կամաւն Աստուծոյ նորոգեսցի եւ գերիքն ազատեսցի եւ այլն պատրի Մաթատէոս կարգաւ պատմեսցէ ձեզ, զոր մեք հրամանք տուինք բերանով ձեզ պատմել. զոր Աստուած երկայնակեաց պահեսցէ զձեզ ամէն. ողջ լերուք ի տէր:

Գրեցաւ ի Վարշաւ քաղաքն թվին ՌՈԼԷ [1637]. փետրուվարի ԻԷ [27]. գրողս ձեզ աղօթող եւ ծառա[յ]:

Humile servo di reverendisimi
Fra Augustino Arciuescouo di Naxiuan.

[SOCG, vol. 180, ff. 277rv. Բնագիր:
Իտալերէն թարգմանութիւնը տե՛ս նոյն տեղում, f. 276rv+279r]:

3. Օգոստինոս Բաջեցին՝ Հաւատասփիւռ Ժողովի քարտուղարին

[1637 թուական 28 փետրուար, Վարշաւ]

Անուն Աստուծոյ

Ճշմարիտ ծառա տեառն մերո[յ] Յիսուսի Քրիստոսի եւ հաւատարիմ մշակ ի յայգոջ Տեառն քրթնաջան, զոր Տէրն երկայնակեաց պահեսցէ զքեզ վասն եկեղեցո[յ] իւրում սրբո[յ]. ամէն:

Ծանուցումն լիցի քո հրամանուցդ որ Բ [2] տարի է չեմ կարացել գրել թուխտ քո հրամանուց վասն նեղութեան ժամանակիս եւ չարչարանաց, թէ ինչպէս Օսմանլուն արեկ մեր երկիրն աւերեց, սուր մաշէց եւ գերացուց. կամ թէ ինչպէս դէսպան առաքեց մեզ շահն մօտ Լէհաց թագաւորն: Տէր Մաթատէն երկարութեամբ կու պատմէ ձեզ մի ըստ միոջէ, զոր առաքեցաք նամակով վասն հնազանդութեան սուրբ Աթոռն, որ մեք չկարացաք գալ յանձամբ Սուրբ Հօր ոտն համբուրել եւ մեր պարտքն վճարել, այլ առաքեցայք որպէս մեր որդի մեր պակասութիւնն լնուլ:

Իմ խնդիրքս այն է որ քո հրամանքդ օգնես եւ առաջնորդես: Թէ պատրի Պօղոս Փրոմալին բանն հարցանես, դու գրեալ էիր թէ այտ տեղ պահէ. մեք ընդունեցինք քո հրամանքդ, այլ ինքն չկամեցաւ կենալ: Ասաց՝ ես կու գնամ ի Հռոմ քաղաք: Ես ձի տուի, խարջի [փող] տուի՝ թէ գայ: Գնաց մօտ հայի կաթողիկոսն մնաց, այլ չարեկ. քանի անգամ առաքեցի մարդ եւ նամակ կոչել զնա՝ նայ չարեկ: Հիմի համ հայի խոստովանում է եւ հայի հաղորդում՝ մեզ գէշ ասելով[7]: Այլն տէր Մաթատէն ձեզ կու պատմէ: Հիմի հենց գիտեմ, որ մեզ մոտ է: Ես գաիս խիս տաղաչանաց թուխտ գրեցի թէ գնա՛[յ] մեր վանքն: Թէ Ծահկեցի Անդրէասին չարութիւնն հարցանես, պատրի Մաթատէն կարգաւ կու պատմէ քո հրամանուց: Բազում անգամ թուխտ եմ գրէլ քեզի՝ պատասխան ըսկի չեմ առէլ: Վասն հեղման արեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի թէ ամենն հետի օգնէք կացէլ մեր աղքատ եկեղեցոցս եւ ժողովրդեանս՝ պարտ է հիմի աւելի ողորմութեամբ օգն կենալ, որ կարենանք վերստին նորոգել կործանեալ եկեղեցիքն եւ ազատել գերիքն ի ձեռաց անօրինաց: Ինձի չէ հասնիլ քո հրամանուց խրատել, թէ կամենայք պարոնտէր Պողոս Չիտադինին ողորկած դրամէն կարէք օգն կենալ. այսպիսի բարերարութիւն սալաճ կու լինի: Աստուած կու սիրիս. բրէվն նորոգիլ տուր եւ իմ փալիօնն առաքեցէք, հետ մեռոնի: Ծուտ պատրի Մատաթին բանն տեսէք. հետ պատրի Զվան Դօմինիկոսին ողորկեցէք ինչ հրամանք, որ կանէք, ես յերեսիս վերա[յ] կանգնած իմ: Ինչ միսիօնար, որ կողորկէք, հրաման տուք, որ հնազանդ կենան մեզ որպէս առաջնորդի: Ես՝ մեղաւորս, քանի լոկ քահանայ էի ժողով[ուրդ էի հո[վ]վում, հերցուածողացանէ եւ գայլէ պահում, փառք Աստուծոյ, մինչեւ ցայսօր ոչ ոք գայթակղեալ է յինէն, յամէն ջահելի անկաջ կու դնէք, ջահելին բանն այն է, որ իւր գլուխ կենա[յ], ինչ պիտի անէ. բաւ է:

Փառք Աստուծոյ, հիմի շնորհաց Սուրբ Աթոռուն արքեպիսկոպոս եւ հովիւ, որ այլու էլի պարտ է մեզ արթուն կենալ եւ աշխատել: Վասն որո[յ] համարս տալոց եմ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յանձնեալ հօտին:

Ինձ եւ այլ բազում բան կայր, չգրեցաք, որ պատրի Մատաթայն բերանով Ձեզ կու պատմէ. ողջ լեր ի տէր: Ես զցայգ եւ զգիշեր չեմ մոռանալ ի պատարագս եւ յաղօթս ի Քրիստոս սուրբ բարերարութիւնն, որ ընդ իս. բաւ է:

Գրեցաւ ի քաղաքն Վարշաւ, թվին ՌՈԼԷ [1637], փետրուվարի ԻԸ [28]: Գրողս քո հրամանուց աղօթող եւ ծառայ այն ՃԾ [150] ընկուտն, որ տարէ մեզ շաւաղաթ էք արէ, ընդ Աստուած սիրէք. Բ [2] տարէն կամ Գ [3] տարէն ողորկեցէք: Ցետեւամանց իմ գրին մարդ փող չտէք:

Humile servo di reverendisimo et ilustrisimo
Fra Augustino Arciuescouo di Naxiuan.

SOCG, vol. 180, ff. 275rv. Բնագիր: Իտալերէն թարգմանութիւնը տե՛ս նոյն տեղում, f. 274+281

[7] Օգոստինոս Բաջենցի ու Պօղոս Փիրոմալու սրուած փոխյարաբերութիւնների մասին տե՛ս ծանօթ. 2-ում յղուած գրականութիւնը:

4. Օգոստինոս Բաջեցի ընտրեալ Ուրբանոս VIII պապին

[1642 թուական, յունիս 5]

Բարուընակ աստուածասուն անվեհեր պտղալի ըստ ասացելոյն տեառն սրբոյն Պետրոսի, միշտ սաղարթախիթ անծիրանալի, մշակ յայգոյն Աստուծոյ դու ես արժան եղեր հայր սուրբ: Աթոռ անյաղթելի եւ միշտ աճմամբ ի լի պարքդ բերկրալի, վեհդ հեղակի, լուցում լապտերի, բարէբախտագոյն ոլորտս յերկրի, քառակողմն աշխարհի, դու ես գովելի հայրդ սուրբ: Դու վեհագոյն փեսայ հարսին յերկնաւորի ի տանն Աստուծոյ եւ դրան յերկնի փակող եւ բանող ունիս բանալի, պետ ամենեցուն հայրդ սուրբ: Խորան հաւատո[յ] սիւն կաթողիկէի զարդարեալ ճրագարան վերայ աշտանակի, ոսկով քանդաքարեալ ազգ ազուն քարի, լուցանող ճրագի վեհագոյն թագաւորի, լուսաւորեա զաշխարհս, հայր սուրբ: Զուխտն Աստուծոյ Նոյեան նմին զաւակի, ծիածան վկա[յ]եալ ոլորդ աշխարհի, ջրհեղեղ ցածուցեալ սփիւռս յերկրի, արեւմտեանդ ծագեալ ծիածան համայնի, ջրհեղեղ մեղաց քեւ ցածուցանի. բաշխեալ ի տեառնէ հայր սուրբ: Գանձապետ տեառն փրկչին Ցիսուսի. գանձն անհատելի, տուեալ քեզ ձրի, բաշխող լիապէս սովալուլ յաշխարհի, քեզ ընդրեալ Աստուծոյ Հայր Սուրբ: Վեմ հաւատո[յ] անկեան պատուական քարի, սափիւր տպազիոն եւ կարկէհանի, յաղուտ եւ զմրուխտ եւ գեղ ալմազի, կոչ տերունական սրբոյն Պետրոսի փոխանորդ նորին հայր սուրբ: Բանաւոր ծառ ես, ի մէջ պարտիզի սաղարթախիթ երբնազարդ անոշահոտ բուրմամբ բխուումն ի հոտի քեզ տուեալ վերուստ հայր սուրբ: Գարուն հաւատո[յ] դալարացուցիչ ոստի, մորենի ծաղիկ ի գնացս աղբերի, գօսացեալ տնկիք ի քեւ կանանչի, իմանալի դրախտէն ընկալար հայր սուրբ:

Ծանուցումն լիցի քոհն սրբութեանդ եւ երեսս անկեալ թողութիւն հայցեմ, զի ես վասն ծերութեան եւ յաղագս տառապանաց եւ նեղութեանց յաշխարհիս, եւ վասն պակասութեան խառնի, ոչ կարացի գալ

եւ համբուրել զաստուածամերձ գարշապարան ոտից քոց. վասն այնես եւ կարգաւորքս հանդերձ ժողովրդեամբ զփոքր տառապեալ հօտոքս, ընտրեցինք զտէր Յակոբ Ցիսուսի[8] զիմ վիքար եւ առաքեցինք գալ առ քոհն սրբութիւնդ եւ հնազանդութիւն ցուցանել զքո բարերարութեանդ. եւ եւս կրկնեալ եւ խոնարհեալ անձամբ հայցեմք զսուրբ բարերարութիւնդ, զի մեզ զքո սուրբ օրհնութիւնդ եւ բարէխնամ ողորմութեամբ եւ աղօթից մի մօռասցիս, եւս եւ մի՛ անտես առցես մարմնաւոր ողորմութեամբ, զի եւ մեք միշտ անդադար աղօթող ենք վասն սրբութեանդ եւ երկայնակեաց լիցիս. ամէն: Ողջ լեր:

Թվ. ՌՈՒԽԲ [1643] յունիսի Ե [5]:

Humilisimus serus sanctitatis vestre

Fra Augustinus Arciepiscopus Naxivanensis.

SOCG, vol. 168, f. 428;

f. 427 լատիներէն թարգմանութիւնը

5. Աւգուստին Բաջեցին Ուրբանոս VIII պապին

[1646, ապրիլի 1, Վաղարշապատ]

Է

Ծայրագունի եւ սրբագունի հորդ, եւ փոխանորդիդ Քրիստոսի, հոմանուանեալ սրբոյն Պետրոսի, յամենայն ազգաց եւ աշխարհակալաց համայնից տիեզերաց ողջոյն:

Հասցէ խոնարհաբար ողոքումն եւ ծանուցումն ի նուաստ որդեկէ ֆրա Օգոստինոս արհեպիսկոպոս Նախջեւանոյ, հանդերձ ուխտի քահանա[յ]իքս ընդ նմին եւ ժողովրդոքս. մի զկնի միոյ տարրացեալ ի հողս երկրպագութեամբ մատուսցի սրբագունի հորդ: Քանզի յոյժ

[8] Յակոբ Ցիսուսի անձի ու գործունէութեան մասին տե՛ս Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. Ա, Երեւան, 1951,189-193, հմմտ. Carlo Longo. Fr. Giacomo di Gesu OP (1590-1669), provinciale d'Armenia, -AFP, վերջին հատորում՝ տե՛ս հետեւեալ հասցէն www.op.org/curia/storico/afp/longo.html

փափաքէի եւ տեսչայ[ի] յգալ աս սուրբ ատեանդ, որ եւ իսկ ի բանի թղթոջս յայտ առնէ[մ] առ ի երկրպագութիւն սրբութեանդ: Մանաւանդ տեառն երջանկի Ուրբանոսի ութերրորդի, փոխումն ի մեզ ինչեցուցին եւ զսրբոյ հօրդ իսկ կայացելոյդ ի տեղի սրբոյն Պետրոսի չու արարեալ եկաք մինչ Ե [5] աւուր ճանապարհ, այլ երկեալ պատճառոյ իմիք, զոր եկեալ եղբարքդ յայդտ իսկ առնեն, վասն որոյ ո՛չ կարացի գալ եւ կատարել զպատշաճս մեր եւ զինազանդութիւնս, զոր պահանջէ ի մէնջ սուրբ Ատեանդ: Ցաղագս որոց իրի ընտրեցի ի տեղի իմ եւ փոխանորդ ֆրա պատրի Մաթէոսն Յովանէսի՝ մեծաւոր Ապարանեցոյ վանից եւ պատրի ֆրա Գրիգոր Ծործորեցի՝ սիրելի որդեակդ մեր, գալ եւ հնազանդութիւն ցուցանել ի տեղի մեր, մանաւանդ զմեր գերութիւնս եւ զվիշտս մի զկնի միոյ ծանուցանել: Երես անկեալ եւ հեզաբար քան զկարն խնդրեմ ի սրբագունի հօրէդ, որի սրբութենէդ օրհնութիւն եւ զթուխտ թողութեան հանդերձ սուրբ մեռոնաւ շնորհեա գերելոյս: Դարձեալ երկրորդաբար աղաչելով ժտեմ, որ մեր ստրկութիւնս նահս, որպէս զի ամենայն եպիսկոպոսք զոօճիկն յամ յամէ ընկալնուն, եւս մխիթարին ի սուրբ ատենէդ յաւել հեշտագոյն են քան զմեզ, մեք որք եմք ի գերութեան ի յօտարութեան յաղքատութեան հանդերձ եկեղեցականօք եւ ժողովրդօք եւ եմք հարկատուք ի յանօրինաց եւ պարտաւորք անկեալ եմք անմխիթար ուստի օգնականութիւն ոչ ունիմք, եթէ գնամք ի մէջ անօրինաց եւ անհաւատից մուրամք՝ չէ հարկ, եւ թէ լինի ձեր սուրբ անուանդ չէ վայելել: Մանաւանդ վանորայքս խանգարեալ կան, որ Գ [3] վանքն նոր նորոգեցի, այլքն կա այնպէս: Եթէ թողուցումք այլ ազգ բռնութեամբ կու տիրեն: Սուրբ հայր, նայեա՛ զգերեալքս, եւ այցելու լեր անկելոցս, զի յոյժ վհատեալ եմք: Այսք ամենայն մտերմաբար գրեցուցի, եւ յատուկ ձեռօք ենթագրեցի:

Գրեցաւ յԱյ[ր]արատեան գաւառիս ի Վաղարշապատ քաղաքիս ի վանս Սուրբ Էջմիածնի եւ ի թվին տեառն ՌՈՒՀԶ, ապրիլի Ա [1] գրեցաւ:

Fra Augustinus arcepiscopus Naxiuansis.

APF, SOCG, vol. 65, f. 310r. Բնագիր:

6. [Աւգուստին Բաջեցին ՀՍ-ի քարտուղար Ֆր. Ինկոլիին]

[1646, ապրիլի 1]

Է

Հասցէ ողջոյն սիրոյ առ սիրելի բարէկամ մեր սնիօր Ինկուլի Ֆրանցիսկոսիդ: Ես կամեցայ գալ Սուրբ Աթոռդ հնազանդութիւն ցուցանել որպէս յօրէն է, այլ կարացի ոչ ուղարկեցի Պատրի ֆրա Մաթէոս Յովանէսի՝ մեծաւոր Ապարաներոյ վանից, ի հետ պատրի ֆրա Գրիգոր Ծործորեցին, որ զմեզ գործ կատարել եւ զմեր պակասութիւնն ծանուցանել քո հրամանդ ամենեցուն աղքատանաց հայր ես եղեր եւ զպակասութիւնն լցուցէր, մեք որ եմք ի մէջ գերութեանս, զմեզ մոռացել ես, պատճառն եկելոց ոմանց ի ձէնջ, որ աստ ոչինչ շահ եւ օգնութիւն չեն արել եւ ոչինչ պտուղ չունին, ո՛չ հայոց եւ ո՛չ թուրքաց, մանաւանդ Պատրի Ֆ[րա] Պողոսն, զի որքան նա չէր եկեալ, սէր եւ միաբանութիւն ի մէնջ պակաս չէր, յորժամ եկն խռովութիւն եւ շփոթումն, մանաւանդ գայթակղութիւն եւ այն բանք, զոր գրել այ ի սուրբ ատեանդ՝ ամենայն սուտ է, ոչինչ բան չէ արել. եւ նոյնպէս պատրի Թօմաս Վիթալն, որ Ժ [10] օր չէ կացել դեռեւս աստ եկեալ է այդր, Ճ [100] տարէն սուտ եւ բանբասանս է ասացեր. եւ թէ իւրեանց գայթակղութիւնն, որ աստ արարեալ են, պիտոյ եւ արժան է, որն Դուք ամենեւին կարգէ ձգէք, որ այլքն երկնչին եւ ո՛չ առնեն. եւս աղաչեմ, որ այնպիսի ոք աստ ո՛չ առաքէք եւ թէ զինչ են արել եկեալ եղբարդ մի ըստ միոջէ կու ծանուցանեն: Եւ եւս մեր պակասութիւն կարի յաւելցե-

լաւ եւ օր ըստ օրէ կու յաւելնու: Վասն աստուծոյ այս քանի քրիստոնեաքս, որ կան եւ քահանայքս մինչ ցայժմ, այլ արդ՝ յոյժ եմք պակասեւորք եւ աղքատք. Ձեր հրամանքդ քաչ գիտացէք, որ թէ այսպէս մնացին ամենքն կու կորին: Ձեր գործ այդ է, որ ամենայն աշխարհ բերէք եւ յորդորէք ի սուրբ հաւատս, մեք որք եմք ի նոյն հաւատ եւ սէր, կամէք, որ կորիմք: Մօնսինիօր, նայեա ի տառապանս մեր, մեք ձեր մեծ անուամբն ուրախ եմք եւ յոյս ունիմք եւ պարծիմք առ ամենայն ազգս եւ դուք զմեզ անմխիթար էք թողել, մոռացել էք. թէ զմեզ խղճալի չէք, նախնեաց աշխատանս նայեցարուք, եւ նոցա երեխտիքն - մոռանալ չէք: Դարձեալ ծանր, ես այլ կարողութիւն չունիմ աշխատելոյ, էթէ իմ ոօճիկն յաւելաբար կու առաքէք լաւ, թէ չէ ամենեցունց Կօնկրէկացիօնին շատ բարեւ առնես, ասես որ ես այլ եպիսկոպոսութիւն կարող չեմ առնել, ուրիշ մարդ ուղարկեցէք: Եղբարքս ուսման հետ չեն վասն պակասութեան աշխարհիս, որ թէ ասէք պիտոյ է լատին կարդան. առաջ պիտոյ է մեր լեզուն լաւ իմանան եւ արտաքին բանի վերաւաս լինին, որ յետոյ լաթին շուտով իմանան: Վասն Աստծոյ հաւատարմապէս հաւատայ բանիս, թէ չէ դատաստանին դուք էք համար տալոյ: Այլ ամենայն բան վերոյ գրեալ եղբարքդ կու ծանուցանեն. եւ ես աղաչեմ վասն վերոյ գրեալ պատրի ֆրա Գրիգորն փոքր - մի արտաքին բանի տեղեակ է մերս լեզու, տաս ի պատրի ֆրա Կլէմէնդն, որ լատին եւ մերո[յ] լեզու ուսուցանէ, զի սեր դորա այդ է:

Ողջ լեր հոգւով սրբով: Այսք ամենայն ճշմարտապէս գրեցուցի եւ յատուկ ձեռօք գրեցի: Թվ[ին] ՌՈԽԶ [1646] ապրիլի Ա [1] գրեցաւ:

Fra Augustinus arcepiscopus Naxiuansis

APF, SOCG, vol. 65, ff. 312r. Բնագիր:

7. Աւգուստին Բաջեցին ՀՍ-ի քարտուղար Ֆր. Ինկոլիին

[1647, ապրիլի 27]

Է

Յիսուսի Քրիստոսի նուաստ ծառայ ֆրա Օգոստինոս արքեպիսկոպոսէս հասցէ թուխտ ողջոյնի եւ սիրոյ առ պատուական եւ գերապայծառ ջահ հաւատոյ մօնսինիօր Ֆրանցիսկոս Ինկուլին, զոր աստուած անսասան պահեսցէ եւ առողջ երկար ժամանակաւ ամէն:...աներու հայր բարի, տէր Մատաթէն մեզ հասաւ քոհն թղթովդ, գոհանամ ստեղծողէն, որ մեզի՝ որբս յիշեցեր եւ խիստ բարի բան էք արէլ, որ Գ ուր[տ]ըստանոյ ժողովուրդն յիշեցիք ողորմութիւն առաքելով վասն Բ[2] քահանայի, այսինքն՝ տէր Մատաթին եւ տէր Գրիքորին: Ապա ես յառաջ ԺԶ [16] ամսով, իմով աղքատութեամբս, տէր Պողոսն կէծկեցի հետ մէկ սպասաւորի առաքել էի նոքա մօտ, այժմ հօն է, խիստ բարի քահանայ է, ամաց ՀԵ [75]-ից. լաւ քարոզող, տէր Մատաթէն էլ կու առաքեմ նայ մօտն: Դուք այն ոօճիկն, որ խոստացէլ էք, տարէց տարի առաքեցէք: Տէր Գրիքորն արէկ հօտ վասն ուսման՝ օգն կենաս, որ լաւ լաթին ունի: Վասն սիրոյ հեղման արեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի զիս, ծերս յիշեցէք որպէս մէկ պակաս միսօնարի, խեղճ եմ եւ աղքատ անկեալ եմ, չեմ կարիլ մարմնաւոր բանիլ. հազիւ հոգեւորն կու կատարեմ, հանապազ ձեզի աղօթող եմ: Խնդրեմ հրամանուդ սուրբ Կօնգրէկացիօնին շատ բարեւ անիս մեր բերանէս, ես նոցայ մէկ պակաս որդին եմ եւ աղօթող, բաւ է, ողջ լեր ի տէր:

Գրեցաւ թվին ՌՈ ԽԷ [1647], ապրիլի ԻԷ [27], գրո ղս ձեզի աղօթող եւ ծառայ:

Fra Augustinus arcepiscopus Naxiuansis

SOCG, vol. 65, ff. 313r. Բնագիր:

8. Նախիջեւանի հայ կաթողիկէները Հաւատասփիւռ Ժողովին

[1653 թուական, մայիսի 20]

Մեք ամենեքեան, որ ի ներքոյ ձեռնագրեալ կեամբ ձեր սրբութեանդ ծանուցանեմք եւ կրկնեալ ծնկամբք համբուրեմք զսուրբ զգեստ ձեր, որ մեր եպիսկոպոսս փոխեցաւ յաշխարհէս առ Տէր, Աստուծով վկայութիւն եմք տալիս, որ ոմանք օրինաց դուրս եւ անհաւատար մարդիք, որ առաւել ունին զչարութիւն քան զբարութիւն, որ զիւրեանց չարութեան համբաւս տարածեր են բովանդակ Հայաստան յաշխարհս, կամին յորդորել յանօրինօք եւ հերետիկոսօվք, կաշառօվք եւ ամենեցունց կամովք գնալով եպիսկոպոս լինել: Այլ մեք պարտական գոլով ծանուցանեմք ի ձեր սրբութեանցդ, որ սոցայ ամենայն բանն խաբեբայութիւն, կաշառ հարամզատի եւ հերետիկոսի օգնականութիւն է, ինչպէս իւրեանքն չար են՝ հետեւող եւս սոցին չարագոյն են:

Բայց մեք արժանի տեսանեմք զերկու արքս, այսինքն տէր Զվան Դօմինիկոս Նազարն եւ տէր Յակոբն. եւ խնդրեմք ի սրբութեանց ձերոց, որ դուք ալ արժանի առնէք զսոքա, որ բարի եւ պատուելի մարդիք են ի մէջ Հայաստան, որ միոյն իմաստութիւնն, մեկնութիւն, օրինաց նախանձ եւ յիստակութիւն կայ. եւ միւսն՝ մեկնութիւն, օրինաց նախանձ, յիստակութիւն, քաղաքավարութիւն եւ կառավարութիւն կայ:

Բայց ի սոցանէ ոչ ոք մի անուանեսցի, որպէս ի վեր ասացաք, քանզի խաբեբայ են օրինաց եւ հայրապետաց հայհոյին, հերետիկոսաց եւ օրինաց դուրս մարդկան ընկեր, յայտնի եւ ծածուկ գայլք յափշտակողք, ի պտղոց իւրեանց ծանուցանելոց եմք ի ձեր սրբութեանցդ ի հարկաւոր ժամանակի, թէ ո՛րքան եւ ո՛րչափ անկարգութիւն եւ գայթակղութիւն են տուեալ եւ տան ժողովրդոց եւ հայհոյութիւն հայրապետաց եւ օրինաց. այժմ ցանկան եպիսկոպոս լինել՝ զոր ինչ չարութիւն անկատար թողեր են՝ կատարեսցեն, եւ զոր ինչ օրինաց դուրս մարդիք եւ հերետիկոսք կամենան՝ ըստ կամաց նոցին առնիցին եւ այլն:

Թվին ՌՈԾԳ [1653], մայիսի Ի [20]: Այսպէս է, ես Տէր Պետրոսս Թաղերմիղի որդի Խօշկայշինեցի պրէդիկտօր ջէնէրալ եւ Քուրտըստանայ միսիօնին պրէֆէտ իմ ձեռանօս ձեռնագրեցի:

Ես Տէր Դօմինիկոս Պարոնլար ձեռնագրեցի, որ այսպէս է:

Այսպէս տէր Անդրիաս Շահբ[ու]նեցի Քոնոյ Սուրբ կենսայփրին մեծա[ւ]յոր ձեռնայգրեցի իմ ձեռնովս:

Ես Յարիս ձեռնայգրեցի որ այսպէս այ:

Ես Պալիս Ապարներոյ Աղսաղալու վկայեմ որ այսպէս է:

Ես Բաբաջանս որ Ի [20] տարի Ապարներոյ տանուտէր եմ ելեր, վկայեմ որ այսպէս է:

Ես Սարգիսս Ապարներոյ Քանդխուդայ վկայեմ որ այսպէս է:

Ես Մանկերս Շահնադարի որդի վկայեմ որ այսպէս է:

Ես Եարազիզս Շահկոյ գեղին եպիսկոպոսին երեսփոխան վկայեմ որ այսպէս է:

Ես Միրիջանս Խօշկաշինոյ գեղին եպիսկոպոսին երեսփոխան վկայեմ որ այսպէս է:

Ես Սիամոնս Խօշկաշինոյ Աղսաղալու վկայեմ որ այսպէս է:

Ես Միրզէս Խօշկաշինոյ Քանդխուդայ վկայեմ որ այսպէս է:

Ես Մուրատս Խօշկաշինոյ անցեալ տանուտէր վկայեմ որ այսպէս է:

SOCG, vol. 292, f. 370. Բնագիր:

9. Նախիջեւանի հայ կաթողիկէները Հաւատասփիւռ Ժողովին

[1653 թուական, յունիս 28, Ապարաներ]

Ցայտ լիցի գերաբարձր սուրբ իշխանացդ եկեղեցւոյ, որ մեր եպիսկոպոսս երեք ամիս կայ, որ փոխեալ է առ տէր, ոչինչ կողմանէ համաձայնութիւն չկայ վասն Եպիսկոպոսի: Քանզի հերետիկոսք եւ անօրէնք կան ի միջի, մանաւանդ սպասեն յերկուց արանցս այսոցիկ որ գալոց են ի սուրբ քաղաքդ Հռոմայ, մէկն տէր Յակոբ կոչիւր եւ միւսն՝ տէր Զվան: Սոքա բարի եւ կատարեալ արք են, բայց յոլով ժա-

մանակ է, որ սպասեմք ի ճանապարհս սոցա, ոչինչ ճշմարիտ զրոյց չընկալաք ի սոցանէ, վասն այսորիկ պարտական գոլով լաւ խորհեցաք տէր Ջվան Դօմինիկոս Նազարի գալն ի ատեանն ձերում սրբութեանց, զի որքան բանն յամի՝ շփոթումն եւ խռովութիւնն լինելու է ի մէջ ժողովրդեանս. եւ եւս ապաղելն յոլով՝ վնասակարութիւն է սուրբ հաւատոյս, քանզի անօրէնք եւ հերետիկոսք իբրեւ զչար գազան ընդ մեզ հետ մտեալ են, յորդորեն եւ կամին կլանել զմեզ որքան հովիւն պակաս է:

Կրկնակի վերահասու եղաք մի ըստ միոջէ եւս քան զեւս հարկ է եւ պարտական՝ տէր Ջվան Դօմինիկոս Նազարի գալն ի Հռոմ, ի ծանուցանել զամենայն բանս ի սուրբ իշխանացդ եկեղեցւոյ, բերան առ բերան խօսել, քանզի նամակով դժուարին է զամենայն բանս ծանուցանել ի ձեր սրբութեանցդ, թղպղտ աստ պիտոյ էր, սակայն եւս պարտական էր ի սուրբ ատեանդ Հռոմայ, վասնզի մեծ բան է եւ հարկաւոր իր եւ այլն: Համբուրեմք զսուրբ հանդերձս ձեր:

Գրեցաւ Աբարանէր, յունիսի ԻԸ [29], Թվ. ՌՈԾԳ [1653]:

Ես տէր Պետրոսս Խօշկալշինեցի Պօրէդիկայթօր Զէնէրալ եւ Քուռուսատայ միսիօնին Պրէֆէթ իմ ձեռնայգրեցի:

Ես տէր Դօմինիկոսս Պարոնլար ձեռնագրեցի:

Եւ տէր Անդրիասս Շահբունեցի Քոնոյ վանքին մեծայոր այդ բաներտ ինչ որ վարդապետն կասի, ամէն մէկն այ, որ ես ձեռնայգրեցի իմ ձեռնովս:

Ես Յարիս ձեռնայգրեցի այսպէս այ:

Ես Պալիս վկայեմ, որ այսպէս է, որ Ապրներոյ աղսաղալու եմ:

Ես Բաբաջանս վկայեմ, որ այսպէս է, որ Ապարաներոյ Ի [20] տարի տանուտէր եմ:

Ես՝ Խօշապարէնց Սարգիսս վկայեմ, որ այսպէս է:

Ես՝ Շահնադարի որդի Մանկերս վկայեմ, որ այսպէս է:

Սոքա Ապարներոյ մեծամեծքն են:

Ես՝ Եարազիզս Շահկոյ գեղին եպիսկոպոսին երեսփոխան վկայեմ, որ այսպէս է:

Ես՝ Միրիջանս Խօշկաշինոյ գեղին եպիսկոպոսին երեսփոխան ձեռնայ վկայեմ որ այսպէս է:

Ես՝ Սիամոնս Աղսաղալու Խօշկալշինոյ գեղին, վկայեմ որ այսպէս է:

Ես՝ Միրզէս Խօշկալշինոյ գեղին վկայեմ, որ այսպէս է:

Ես՝ Մուրատս Խօշկալշինոյ գեղին անցեալ տանուտէր վկայեմ, որ այսպէս է:

SOCG, vol. 292, f. 372rv. Բնագիր:

Հապաւումների ցանկ

AFP = Archivum fratrum praedicatorum, Roma
APF = Archivio della congregazione de Propaganda Fide;
ASV = Archivio segreto Vaticano;
SOCG = Scritture originali delle congregazioni generali;
SC = Scritture riferite nei congressi

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ
(ԺԸ դարի առաջին քառորդ)[1]

Է. Թաջիրեան
(ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ)

Հայերն Աստրախանում հաստատուել էին դեռեւս XVI դարի երկրորդ կէսից[2], սակայն հայերի թուաքանակն ու նրանց տնտեսական գործունէութիւնն այս քաղաքում հատկապէս գործուն դարձաւ XVII դարի վերջից եւ XVIII դարի սկզբից: Արդէն 1703 թ. Աստրախան այցելած հոլանդացի ճանապարհորդ Կոռնել լը Բրիւինը նկարագրում է քաղաքի հայկական թաղամասը, անդրադառնում է հայերի թուին ու նրանց վարած առեւտրական գործունէութեանը[3]:

Հռոմում, «Հաւատասփիւռ ժողովի» (de Propaganda Fide) պատմական դիւանում յայտնաբերուած եւ ստորեւ հրապարակուող փաստաթուղթը[4], գրուած 1723 թուականին եւ հասցէագրուած Ինոկենտիոս ԺԲ պապին, յստակ պատկերացում է տալիս գաղթօջախի կազմաւորման ակունքների, գաղթօջախի ներքին կեանքի ու Աստրախանում հաստատուած հայ կաթողիկէների խնդիրների մասին[5]:

Համաձայն փաստաթղթի, արդէն 1723-ին Աստրախանում հաշուում էր մօտ 12 տուն կամ 65 հոգի հայ կաթողիկէներ («ողայդաւան»), որոնցից 20-ից աւելին գաղթել էին Կ. Պոլսից «վասն սուրբ հաւ[ա]տոյս բազում չարչարանօք, որ լեզուաւ չէ գրել»: Աստրախանում հաստատուած միւս հայ կաթողիկէ ընտանիքները, դատելով կնիքների վրայ եղած ստորագրութիւններից, սերում էին Բուրսայից, Թոխաթից, Էրզրումից, Ամասիայից, Ղարսից, Ախալցխայից, Թիֆլիսից, Գեանջայից, Շամախուց, Ղրիմից եւ կաթողիկէ համայնքներ ունեցող այլ վայրերից: Փաստաթղթից ակներեւ է դառնում, որ հայ կաթողիկէները կազմում էին գաղթօջախի հայ բնակչութեան մօտ մէկ տասներորդ մասը, միաժամանակ նկատուում է նորահաստատ բնակչութեան եւ առաւել վաղ գաղթածների միջեւ որոշակի հակադրութեան հարցեր: Ջնայած Հռոմի վեղարաւոր (կապուցին) միսիոներների գործունէութիւնը Աստրախանում դեռ կարօտ է մանրամասն ուսումնասիրման, սակայն փաստաթղթից պարզ է դառնում այն գլխաւոր խնդիրները, որոնց բախւում էին նրանք իրենց գործունէութեան ժամանակ, ընդհուպ մինչեւ այն պարագան, որ շատ հաճախ չտիրապետելով հայերէնին, ստիպուած էին «խոստովանութիւնն թորքէվար» անել, քանի որ, ըստ փաստաթղթի հեղինակների՝ «կին կամ ղաք ... թորքի լեզու գիտեն»:

Կարծում ենք փաստաթղթի հրատարակութիւնը կօգնի ուսումնասիրողներին հայ գաղթօջախների բազմակողմանի հետազօտման գործում:

---

1 Այս յօդուածի վերաբերեալ նիւթերին յաջողուեց ծանօթանալ INTAS ծրագրի շրջանակներում 1996 թ. Փրանսիայի ու ապա յետագայում՝ Հռոմի դիւաններում մեր ուսումնասիրութիւնների ժամանակ:

2 Աստրախանի հայ գաղթօջախի ծագման ու կազմաւորման մասին մանրամասն տե՛ս Խաչատրեան Վ. Աստրախանի հայկական գաղութը (16-րդ դարի կէսից - 20-րդ դարի սկիզբ). Սեղմագիր պատմական գիտ. դոկտորի ատենախօսութեան, Երեւան, 1995; նոյնի՝ Աստրախանի գաղթօջախը, - «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», IV, Երեւան, 1972, էջ 405-413; նոյնի՝ Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները եւ Աստրախանի հայ գաղութը XVIII դարում, -«XVI-XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները եւ հայ գաղթավայրերը» (յօդուածների ժողովածու), Երեւան, 1989, էջ 140-154; նոյնի՝ Հայ տպագրութիւնն Աստրախանում (18-րդ դ. վերջ - 20-րդ դ. սկիզբ), -«Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմութեան», խմբագրութեամբ Վ. Բարխուդարեանի եւ Զ. Եկաւեանի, Երեւան, 1996, էջ 205-224; Ж. Ананян, В. Хачатурян. Армянские общины России, Ереван, 1993, стр. 17-25.

3 Այս մասին տե՛ս Է. Թաջիրեան. Կոռնել լը Բրիւինի «Ուղեգրութիւնը» որպէս հայ գաղթօջախների պատմութեան ուսումնասիրման աղբիւր, - «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմութեան», խմբագրութեամբ Վ. Բարխուդարեանի եւ Զ. Եկաւեանի, Երեւան, 1996, էջ 125:

4 Բազում կնիքներով կնքուած բնագիրը տե՛ս Archivio della Congregazione di Propaganda fide, SC Georgia, vol. 2 (1708-1760), ff. 133v-134r (կնիքների մի մասի մէջ անունների փոխարէն զանազան պատկերներ են): Փաստաթղթի իտալերէն թարգմանութիւնը ուղղուած Ինոկենտիոս 12-ին տես նոյն տեղում՝ ff. 130rv+135r, իսկ f. 135v՝ հասցէն:

5 Աստրախանում հայոց ուղարկած նամակի հիման վրայ միսիա հիմնելու հարցի մասին մինչեւ 1735 թ. Հռոմում կատարուած քննարկումները տե՛ս նաեւ նոյն տեղում թթ. 167r-174v, 192r, 196rv, 202rv, 204r-205r.

[Աստրախանի հայ կաթողիկէների ճամակը Հռոմի Ինճոկենտիոս ԺԲ պապին]

Առ գերագոյնեղ եւ ծայրագոյնեղ վէհապետին եւ Յիսուսէ Քրիստոսէ հաստատեալ սրբազան քահանապէտիտ եւ ընդհանուր բոլորի սուրբնոյ եկեղեցոյ ինքնայգոլոխ հովիտ, երես անկեալ խոնարհեմք, ի ոտս տեառն մերոյ երկրպագանեմք, համբորեմք եւ վսեմայգոյնեղ գարդինալացն եաջն, համբորեմք լալաքին դիմօք զներքոյ գրեալ եղկելի ժողովուրդս հայոց կաթոլիկացն եւ արզ առնումք սոյն մերոյ զորպիսութիւնն մեր եւ խնդրեմք:

Զի այտ արարից, որ է սայ երկրորդում աղերսանաց գիր առ վէհիդ եւ սրբազան ամենայնից հորդ, զի Աշտարխանու եղեալ ողայդաւանից հայոց ԺԲ [12] տուն եմք, ԺԲ [12] տանս այր եւ կին, փոքր եւ մեծ ԿԵ [65] հոգի է եւ այս տնաւորքս Ի [20] հոգի աւել Ըստանպօլու եկած են տնով, վասն սուրբ հաւ[ա]տոյս բազում չարչարանօք, որ լեզուաւ չէ գրել եւ մնացեալ տանց, ոմն Էրզիւրումէն, ոմն Թոխաթէն, ոմն Ղրըմիցն եւ այլ ուրիշ տեղիցն էն ամէն ԺԲ [12] տուն քաղաքումն հայոց կաթոլիկանց, վասն սուրբ հաւատոյս, վասն հալածման տարացնդեալ ի պանդխտութենէն գամք: Եւ այլ վաճառականք հայոց կաթոլիկ անց Խ-Ծ [40-50] հոգի անպակաս գնացող եկողէն, որ քաղաքումն ամենայն տարի գուգտուին տեղրս, որ քաղաքումն տնով չեն եւ Աստուած երկարում տայ ոոսս թագաւորին, որ կաթոլիկ սոլթաթն անպակաս ունի, կա աֆիցար կամ ղաբուտան. գնացող եկող անպակ[ա]ս է, ալամանի ազգիցն, լէհու ազգիցն, այլ ուրիշ ազգիցն կաթոլիկանց ֆռանկաց անպակաս Ծ-Կ [50-60] հոգի կու լինի. քաղաքումն նստող չէն, եկող գնացող են, միյան թէ վերոյգրեալ ԺԲ [12] տանցն հայոց կաթոլիկանց եւ հայոց պազիրկանացն տեղրս լինողացն, որպէս վերոյ գրեցանք եւ այլ Ճ [100] տուն աւել հայոց հայոց ազգէն կան մինչ իւրեանց վաճառկանօքն, ԸՃ [800] *[ծայրը պատ-*

ված է] այլ աւելի հոգի կու լինին, բայց մենք փոքր ենք սոցա միջումն, բազում վասն սուրբ հաւատոյս խաթրի փոքր փոքր նեղութիւնն տալիս են, բայց Աստուած երկարում տայ թագաւորին, քրիստէյի երկիր է, անչափ իւրեանց ձեռին զատ չէ գալիս, որպէս ուսմանցուց երկիրն, որ ուղափառաց անում էն, տեղրս կարողութիւնն չունին, շնորհակալ եմք Յիսուսի. եւ այլ պատրոցն էհվալիցն, որ ըսկիսբէն Աշտարխանու եկած են. թվին 1709ումն Է [7], Ը [8] ամիս նստած է, յետոյ գացաց է պատրի Ովսէփն լէհացի: Ցետոյ [...]րայ թվին 1715ումն Թիֆլիզից Գ [3] ղապուցին Ա [1] մոֆրէրով եկած են անուամբ՝ պատրի Յիոս, պատրի Վենթորայ, պատրի Պաթիսթայ: Այս պատրի Յիոսն գնաց Մոսկոֆ, թէ Աստուած երկարում տայ թագաւորին, թէ մին դեստոր առնում. եկեղեցի շնելու համար, որ փոքր տան միջումն առաջքն պատարագ անում էօին, ժողովուրդն չէր սղմիր նեղեր տեղն: Գնաց, այլ տեղս չեկաւ, որ տեղն պատրի չիգար, մեծամարդիք գայ կաթոլիկանց Պէտրպորք մնաց այս պատ[ր]ի Յիոսն եւ ի թվին 1718ումն եւ ապրիլի ամսուն Ա [1] պատրի եկ Թիֆլիզից՝ պատրի Անտօնն: Սա եկ ետես, որ պատրիքն հայոց լեզու կամ թորքի լեզու չէյին գիտեր, ինքն թորքէվեար լեզու ուսաւ. այր եւ կին հայոց խոստովանութիւնն արաւ, քարոզ կուտար, հայեցաւ, որ փատրի Յիոսն, որտեղն մնաց, ինքն կամեցաւ, որ Մոսկոֆ երթար վասն հրամանն առնելոյ եկեղեցի շինելոյ խաթրին, փոքր տան միջումն շատ մարդ պատարագն աչօք չէր տեսնար, տեղն փոքր լինելուն, ետոյ այլ փիքր արաւ թէ թէ ես Մոսկոֆ երթամ, տեղս լեզու գիտացօղ չիգայ, ժողովուրդքն առանց խոստովանաւք կու մնան, այլ խորհացաւ, թէ պատրի Վենթորան ղրկեմ, որ երթայ պատրի Յիոսին մօտն եւ հրամանն առնուն, Աստուած երկարում տայ թագաւորին, վասն շինութեանն յե[կե]ղեցոյ. փատրի Վէնթորան գնաց Մոսկոֆ, մին քանի աւոր յետ առ Աստուած փոխեցաւ. յետ սորայ պատրի Անտօնն մնաց միյան պատրի Պատիստայովն, [յ]ետոյ մին փաթրի պէտք եղեւ, որ մին մեծ մարդ կաթոլիկ, թագաւորականի բանի մին ու-

րիշ տեղ գնաց, այս պատրի Փաթիստան իւր հետն տարաւ, մինչ այս գրիս թիւն տեղս չի եկ. միյան մնաց պատրի Անտօնն դադարկ. այս պատրի Անտօնն ֆիքր արաւ վասն եկեղեցոյ շինութեանն, գնաց մին պարապ տեղ արաւ, մին մեծ տուն շինեց լա[յ]նարձակ, ժողովորդն ուր[ա]խ եղեւ, քարոզել հայոյ լեզուք, պատարագ անել, դպիր, ամենայն ինչ հաստատեց, թաղումն, մկրտութիւնն եւ այլ խորհուրդ յեկեղեցոյն կատարե[...] առաջն հայք կու կատարէյին խորհուրդն եկեղեցոյն, կաթողիկեացն, որ տեղ չիգար, յետ սորայ հայոցմէ նախանձէցան բազում բամբասանք եւ կրիւ եւ զուր խոսքեր այս պատրուն ասին եւ սա իբր քաչ հովիւ, Յիսուսի զորութեամբն, ամենայնցն համբերեաց հալածողաց, որ իսկի գրիւ հնար չէ գրել, միյան աստուծոյ է այտնի. ինքն միյան պատրի Անտօնն առանց պատրի, առանց ծառայ եկ[եղ]եցի շինեց, կերակուրն եփողն ըոոսի դղոցն ըշկոլայ անողն, ընդ ամենայն միյան կամօքն աստուծոյ եւ սուրբ հորն մերոյ աղօթիքն. ամենայն ինչ արար սայ եւ մինչ այս գիրիս թարիղն մին օր մին ժամ ըոաճաթինն չեղեւ այս պատրի Անտօնին, կամ հակարակորդաց կրիւն, ժողովուրդն իւր թվոքն պահելն ի հակարակորդացն հագիմի դոոն երթալ, հագիմի հետն ժողովորդեանն համար խոսք խոսողն. ի ձեռաց հակարակորդաց առաջ Աստուած եւ զորութեամբն աստուծոյ ամենայն բանից դեմ կայնողն միյան այս պատրի Անտօնիւ եղեւ եւ այլ աստուած գիտէ, գրիւ չի լինիր գրել: Արդ յետ սորայ փառք այնչափ ողորմութեանն աստուծոյ եւ սրբազան վեհապետիդ, մաքրափայլ աղօթիքն. Աստուած երկարում տա թագաւորին եւ իւր պէյէրուն. մին կոբերնաթոր եկաւ պատրուն ասաց, թէ գնայ տանն վերայ խաչ դիր, զանկ կախէ հրամայեաց գոհութիւնն անճառ ողորմութեանն սրբոյն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ հիմայ այժմոյս ամենայն ինչ կատարեալ է հաստատ է սուրբ յեկեղեցին. ամենայն ինչ այտնի է, փառք աստուծոյ եւ 500 ըսկոթ փող գնաց եւ պատրին դեղըս եկաւծեն մինչ գրոյս թվին. իւր կերակորի խարճովն ԸՃ [800] ըսկոթ գնաց.

եւ ժողովուրդն մինչ այսօր ողորմութիւնն տըւած են 145 ըսկոթ, մնացեալն պատրի Անտօնն խարճեց, ինքն գիտէ ուստի, խարճեց մենք խապար չէնք, խնդրեմք ի վէհափառ իշխանութենէդ այս պատրի Անտօնն այս թվոչըս, որ 1723ումն եւ ունուրի ամսուն, ելաւ, թէ ես սուրբ Հրում կու երթամ, ձեր խաթրին, ձեր լաւութեանն, այնչափ լալաքին դիմօք աղաչեցինք, թէ լեզու գիտացող չիգայ, թէ մեր բանն առանց քեզ ճանապարհ չի երթար, քաղաքիս էհվալն ամենայն ինչ. կոբերնաթի մօտն մեծի փոքրի քով կերթար, մեզ կու պահէր ոոոսի մեծունայք կու սիրէյին, ղովէթ [...]ր մեզ եւ նորայշէն յեկեղեցոյն եւ այլ հնար չէղեւ, չի մնաց տեղըս. մեզ վէրջն այսպէս տարապեալ ցգնաց [...] խէղջ եւ ողորմելի. քաղաքիս ատետն եւ էհվալն իմացաւ, բանն ճանապարհ տանօղ էր Աստուծով, այսչափխոսեցանք, հնար չէղեւ, զինչ արասցուք, միյան Յիսուսէ է, յոյսն մեր եւ ի սրբազան վէհիդ, զի դեղըս մնաց պատրի մինն նէմցէոյ լեզու գիտէ, մեր լեզուն չէ գիտէր, ֆռանկաց անճաղ հերիք կու լինի եւ այլ ներքոյ գրեալ եղբարցս վկա[յ]ութիւնն, որ այս պատրի Անտօնին կամօքն Յիսուսի այսչափ քաչութիւնն եւ վաստակ եւ չարչարանք, որ վկայեմք եւ ականատես իսկ եմք եւ այլ անհունէ գրիւ ոչ եմք բաւ գրել, բայց միայն այն Յիսուս Աստուածն մեր նայ գիտակ է այսմ բանիս եւ այս ճշմարտութեանն, բայց մէնք ներքոյ գրեալ եղբայրքս պարտ եղեւ այս ճշմարտութիւնս այտնել առ սրբազան վէհայպէտին, տեառն մերոյ, զի ողորմեսցիս մեզ, ըզբազում հայր խնամ տըւճութեամբդ, եւ այլ թէ հայր հարց թէ ողորմեսցիս, թէ զգթած աչս առ մեզ դարցուսցես, թէ օրհնեալ բազուկն քո տարածեսցես, թէ նախախնամեսցես, թէ պահեսցես Յիսուսիւ Քրիստոսիւ. Տեսանելոց ես ի փարախ ոչխարաց ըզկորուսեալըս ի սուրբ հոտէն, զի գիտելիւ աստուած է միյայն, բայց երեւելիւ մերոյ տկարութիւնս, որ ներքոյ գրեալ եղբարցս վկայութեամբն եւ կարծեացն, թէ այս վերոյ պատրի Անտօնն կրկին առ մեզ ուղարկես եւ մին ուրիշ բուն հայոց լեզու գիտացող պատրի, կամ հայոց մին կար-

քաւոր ի հետ պատրի Անտոնին, որ կրկին շնորհես կրկին ըղես Աշտարխաւ, զորութեամբն Յիսուսի եւ սրբազան վէհիդ սուրբ անուէր, աղօթիւքն, այս պատճառ առանց երկմիտ, տէր իմ տեսանելոց ես, զտարապեալ ազգն մե հայոց Աշտարխանու եղելոց, որ գրեալ Ճ [100] տանցն հայոց վերոյգրելոյն, շուտով եւ վաղ այնպատճառ տեսանելոց ես ի գաւիթ ոչխարաց. է [...] զի քարոզ լսած չեն, աստուածին բանիցն, համն եւ հուտն ոչ են զովացեալ եւ տեսեալ, անպակաս մեր յեկ[եղ]եցին քարոզի գալ եւ քայնի մարդ հայոց ի ուղութիւն սուրբ ճշմարտութենէս եկեալ են Յիսուսի զորութեամբն եւ պատրի Անտոնի քարոզութեամբն եւ արդ երես անկեալ ձուանդր կրկնէմք լալաքին դիմօք, ով հայրտ սուրբ, մեր պարտն այս էր գերիշխանութենէդ արզ արարաք, մեր նուաստ գիտութեամբն, թէ պատրի Անտոնն թէ տեղրս ոչ լինի կրկին ոչ շնորհեսցես եւ այլ մեր հայոց լեզու գիտացող մեզ ոչ շնորհեսցէս. ոչ օրինեալ աչս առ մեզ ոչ դարձուսցես, զլալեաց ձայնս ոչ լըւիցես, ճշմարտապէս տէր իմ ոչ է կարելի ոչ է հնար հաստատութիւնն եւ կատարելութիւնն գտանել եւ կամ լինիլ, զի տեղիս սովորութիւնն այլ է, ոչ է հարկ գրոյս գրել տէր իմ եւ այլ կամք տեառն մերոյ է որպէս կամեսցիս եղիցի օրինեալ եւ այլ այսմ գրիս թվին պատրին, որ զմեզ տարապեալ ցգեաց եւ գնաց, զաղերսանքն մեր ոչ լսեց եւ զայս արար, որ լինէր թէ մեր միջումն, կին կամ դղաք, որ թորքի լեզու գիտեն եւ խոստովանութիւնն թորքէվար պատրի Անտոնն անում էր եւ որ գնաց, նոքայ այնպէս առանց խաստովանք կու մնան, հայուար խապար չէն, ի [20] հոգի աւել կու լինի. տէր իմ ողորմեայ մեզ, գթայ առ մեզ եւ մենք ներքոյ գրեալս այսմ ամենայնի գիտակեմք եւ վկայեմք եւ խնդրեմք, որպէս կամեսցիս ընդունիմք ընկալնումք, զպատուիրեցեալն ի սրբոյնէ, իբր Աստուածատոր պատգամսն պատուիրանին եւ երկրպագանեմք տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի փոխանորդիդ եւ ինքնագլոխ հոգեւոր իշխանութեանդ. ամէն:

Գրեցաւ թվին փրկչին 1723-ումն եւ ուհուրի 16-ումն ի յԱշթարխան քաղաք:

Ես ըստանպօլիցն եկած տնով Սահակս վերոյ ճշմարտութին վկայեմ [կնիք]
Ես ըստանպօլէն եկած տնով մղտեսի Բ եղբարս Անանեաս եւ Աստուածատորս վերայ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես ըստանպօլցի տնով եկած Մանուէլս վերոյ ճշմարտութենս վկայեմ՝ կիք
Ես ըստանպօլէն եկած տընով մղտեսի Ակոբ եւ Արութինս վերոյ ճշմարտութեան վկայեմ՝ կնիք
Ես Թոխաթէցի Շահպազս տնով եմ վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես յերզիւրմեցի Կարապետս տնով եմ վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես յերզիւրումեցի Փիլոսըս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ կնիքի փոխարէն
Ես յերզիւրումեցի Գրիգորս տնով վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես յերզիւրումեցի Սարքիսն տնով վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Ղրմեցի Սարքիսըս տնով վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես Աշտարխանցի Ովանէսս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Աշտարխանցի ըստեփանս տնով վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Աշտարխանցի Այվազս վերո[յ] ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Վերոյ գրեալ տանց միջումն գայ, որ միւ տան մէջն Բ [2] տնուոր գայ, թէ Ա [1]-Ա[1] գրենք տնաւոր ԺԴ [14] այլ կու լինի, այլ աւելի եւս
Ես Բուռսացի Արութինս տնով վերոյ ճշմարտութեանն վկայեմ՝ կնիք
Ես Ախըսխցի Սիմոնս վերոյ գրեալ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Ախըսղացի Ակոբըս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Ճահրակեցի Մանուէլս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես թոխաթէցի Կարապետս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես աշտարխանցի Ովսէփս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝խաչ
Ես թոխաթեցի Մլքսէթըս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես յերզիւրոմցի Պողոսըս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Թիֆլիզէցի Մախսութս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Էրզրումեցի Աղէկսանդրս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք

Ես Էրզրումեցի Նահապետս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես Էրզրումեցի Վարդերեսս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես ղումեցի Քրիստոսթուրս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ աստղանիշ
Ես թոխաթեցի Մլքսէթըս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես արթնցի Վարդպարօնս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես յերզորումցի Պողոսս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես թիֆլիզէցի Մովսէս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես Գէնճեցի Մխիթարի որդի Սարգիսս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Ամասեացի Վարդանս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Ախզգացի Իսկէնդերս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես արթունցի Սիմօնս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես ղրմցի Շահնիս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես թոխաթցի Ովանեսս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես ղարսցի Ափրահամս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես յերզուրմցի Ափրահամս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես լոստաև պոլցի աուտորս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես յերզորմցի Ակոբս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝խաչ
Ես յերզուրմցի Գորգիս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես յերզորմցի Անտոնս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես Ախզգաց Խաչոս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես թիֆլիզցի Թաճեւս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես յերզուրմցի Ովասապս որ տնով եմ տեղս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես շամախեցի Ղազարս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ կնիք
Ես Աշտարխանցի Հարապետս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես արթունցի Կիրակոս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Ես յերզուրումցի Գասպարս վերոյ ճշմարտութեանս վկայեմ՝ խաչ
Եւ այլ եղբայրք ևս քաղաքումըս, որ չեն գրեալ այսմ վերոյ գրոյս:
Այս չափս բաւ ակնեսցի, վէհափառութեանն Սրբոյն մերոյ:

DOCUMENTS SUR L'HISTOIRE DES RAPPORTS ENTRE LES ARMÉNIENS ET LA SUISSE DANS LES ARCHIVES ET LES BIBLIOTHÈQUES HELVÉTIQUES: PREMIER BILAN[1]

V. Calzolari
(Université de Genève)

Le programme INTAS sur "Materials for the Medieval and Modern Armenian History in the Archives and in the Libraries of Europe" (1995-1998), dont j'ai été la responsable scientifique pour l'Université de Genève[2], m'a permis de faire un premier recensement des documents (matériaux d'archives et publications) concernant l'histoire des relations entre les Arméniens et la Suisse. Dans l'esprit du programme, les documents repérés ont été mis à disposition (sous forme de reproduction) du Secrétaire de l'Académie des sciences de Erevan, Vladimir Barkhoudaryan, invité à l'Université de Genève en avril 1998. Cela devra servir à des études futures sur le sujet.

Les rapports entre les Suisses et les Arméniens ont été très intenses surtout dans la période à cheval entre le XIXe et le XXe siècle. A cette époque, Genève est en effet l'un des principaux centres d'action des mouvements révolutionnaires arméniens et russes: c'est à Genève que fut fondé en 1887 par six étudiants arméniens le parti social-démocrate *Hentchak*; toujours à Genève que fut installé en 1891 le Bureau occidental de la Fédération Révolutionnaire Arménienne (FRA), ou parti *Dachnak*, ainsi que la rédaction de son organe central, le journal *Drochak*. Si l'histoire de l'activité des partis politiques arméniens[3] en Suisse est bien connue, l'existence de nombreuses missions de caractère humanitaire,

---

1 Travail achevé en décembre 1999.

2 Le programme réunissait, en plus de l'Université de Genève, la CNRS français, l'Université de Bologne et l'Académie des sciences (Institut d'histoire) de Erevan. La coordinatrice du projet était Madame la prof. G. Uluhogian (Bologne).

3 A ce sujet, cf. par exemple L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley 1963.

organisées par les Eglises protestantes suisses (romandes et alémaniques) dans le Caucase et en Asie Mineure à la même époque, est en revanche moins connue. A ce propos, il convient de rappeler en premier lieu les activités de la Mission protestante de Bâle.

1. Activités de la Mission protestante de Bâle (Basler Mission)

C'est à partir des années 20 du XIXe siècle que commencèrent les premières activités de la Basler Mission. Celles-ci furent menées dans le cadre plus large des oeuvres missionnaires en Russie méridionale et se poursuivirent jusqu'à la fin des années 40. Elles touchèrent notamment le Kharabagh (Chouchi), la Perse (Tabriz), ainsi que les villes de Karas, Madaskhar (au nord du Caucase), Astrakhan, Sarepta (Russie méridionale). Pendant cette période, et parmi d'autres activités, les missionnaires ouvrirent des écoles pour les jeunes Arméniens et diffusèrent de nombreux textes religieux ainsi qu'une traduction de la Bible en arménien, publiés par l'imprimerie de Chouchi. Les premiers missionnaires furent Felician von ZAREMBA et August DITTRICH.

Les documents sur les activités de la Basler Mission ont été répertoriés (par ordre chronologique) en 1980 par les responsables des archives de la Mission, dans la brochure *Führer zum Archiv der Basler Mission. Südrussland und Persien (besonders Kaukasus 1820-1840)*. Le dépouillement de ce répertoire permet de repérer plusieurs documents qui pourraient se révéler intéressants pour la recherche dans ce domaine[4].

Ces documents ont été rangés sous les cotes FC-1 à FC-7 et FC-10, suivis par deux appendices:

FC-1 à FC-3: Armenische Mission.
FC-4: Persische Mission.
FC-5: Mission in Karass.
FC-6: Madaschar und Astrachan 1824-1838.
FC-7: Finanzielles.
FC-10: Restkategorie: Südrussland und Persien.

[4] Une consultation sur place reste à faire. Je remercie M. Paul Jenkins, responsable des archives de la Mission, d'avoir bien voulu m'envoyer une copie de ce répertoire.

Anhang 1: Dokumentation über Russland/Persien im Personalfaszikel von Felician Zaremba.

Anhang 2: Armenier im Basler Missionshaus.

Ils comprennent:

a) Lettres, journaux personnels, relations de voyage, projets et autres documents des missionnaires à propos de la fondation de la Mission et de ses activités (la plupart des documents est en allemand).

Exemples:

1825, Brief Nr. 1: General-Instruktion für unsere in den Ländern jenseits des Kaukasus arbeitenden Brüder.

1826, Brief Nr. 4: Plan des zum Missionshause zu Schuschi gehörigen Landes (Jan. 1826).

1826, Brief Nr. 6: Beschreibung der in Schuschi befindlichen Missions-Niederlassung.

1829, Brief Nr. 19: "To the British and Foreign Bible Society in London". In englischer Sprache geschriebener Brief von A. H. Dittrich vom 8. 7. 1829 betr. den Druck des in die armenische Sprache übersetzten.

1830, Brief Nr. 10: Tagebuch einer Reise von Schuschi nach Erzerum und Bajazid (Febr. Bis Juli 1830) von Zaremba.

1835, Brief Nr. 4: Mitteilungen aus den Tagebüchern der Bruder SPRÖMBERG und WOLTERS auf ihrer Reise nach Schamachi, Baku, Salian und Lenkoran, Nov. 1834 – März 1835.

1835, Brief Nr. 8 und 9: Reisetagebuch PFANDER und SCHNEIDER über ihre Reise nach den längs der Kur gelegenen mohammedanischen Dörfern des Karabaghs im Jahre 1835.

b) Lettres écrites par des Arméniens.

Exemples:

1825, Brief Nr. 27: Brief des armenischen Diakons GREGOR in Schuschi in armenischer sprache, mit Übersetzung.

1838: Wenige Briefe von Dittrich, Zaremba und Hakub TSCHAKMAKSOVSOFF (= TSCHACHMACHSASJANZ) aus Tiflis und Schuschi. 6 Briefe. Mit dem Brief von Tschakmaksovsoff erscheint

hier zum ersten Mal ein armenischer Mitarbeiter in der Korrespondenz mit Basel, der später noch einige Male vorkommt.

FC-10. 2: [lettres, calculs, protocoles, biographies de plusieurs personnages, y compris des Arméniens, concernant notamment l'orphelinat de Brousse]:

FC-10. 2, 1: Waisenhaus Brussa, Briefe von Gregor BAGHDASARIAN[5].

FC-10. 2, 2: Brussa. Kollekteverein, Lehrerseminar. Briefe von Laz. GARABEDIAN.

FC-10. 2, 3: Lebensbeschreibung des Armeniers SACHBALOW (= Karabed SAGBATHJANZ). [Le même dossier comprend aussi 36 *folio* en arménien, qui contiennent vraisemblablement les lettres originales de ce personnage].

FC-10. 2, 4: Briefe von und über die armenischen Brüder Abraham AMIRCHANJANZ, Moses ASNAWORJANZ und Jojakim TSCHACH-MACHSASJANZ sowie über die Gemeinde Schamachi 1861-1871.

FC-10. 8: [autres documents sur l'histoire de la Mission Arménienne à Schamachi et notamment nombreuses lettres de personnages arméniens, en traduction allemande; il reste à vérifier si les originaux arméniens sont aussi compris dans cette collection].

c) Lettres d'autres personnages.

Exemples:

1824, Brief Nr. 3: in arabischer Schrift geschriebener Brief eines kasem Beg (?) an Dittrich.

1825, Brief Nr. 16: Auszug aus WOLF's [de la "British and Foreign School Society"?] Tabebuch in englischer Sprache über die Nestorianer (in Zarembas Handschrift).

d) Liste des Arméniens qui ont travaillé à la Basler Missionshaus.

Cette liste donne les noms, la date et le lieu de naissance de treize Arméniens qui ont travaillé à la Missionshaus de 1848 à 1878, tout en indiquant le lieu et la période de leurs activités dans ce cadre.

5 Voir *infra*, note 11.

2. Activités humanitaires des Eglises protestantes suisses en Asie Mineure et au Proche Orient, à partir de 1896

2. 1. Activités à partir de 1896

La première activité, qui commença à l'époque des massacres hamidiens, se concrétisa dans la création de plusieurs Comités de secours, dont le premier fut le "Comité suisse de secours aux Arméniens"[6], fondé à l'initiative de la Conférence des pasteurs de l'"Eglise Indépendante"[7] (réunie le 4 mars 1896 dans l'actuelle Salle des pasteurs[8] de Neuchâtel) et placé sous la présidence de Georges GODET (professeur de théologie). Pendant la même Conférence, le professeur Godet, qui possédait des rapports circonstanciés sur les massacres des Arméniens, fut chargé d'écrire une brochure sur *Les souffrances de l'Arménie* (publiée à Neuchâtel, en avril 1896)[9]. La fondation du Comité central fut bientôt suivie par la création, la même année, de Comités locaux à Genève, Lausanne, Bienne (Jura bernois), Fribourg, Berne, Zurich, Schaffhouse, St. Gall, Appenzell, ainsi que d'une "Société suisse d'immigration et de patronage d'orphelins arméniens"[10], fondée à Begnins le 28 septembre (activités jusqu' en 1914).

A partir de 1896, l'activité des comités, parfois en collaboration avec les missionnaires allemands et américains, s'adressa surtout aux rescapés

6 Une première initiative avait été promue en 1895 par la Société protestante de Berne et par les collaborateurs de son journal *Brosamen* qui, au début de 1896, créèrent un "Comité d'aide aux chrétiens persécutés en Russie et en Arménie". Le Bureau directeur était composé par H. HUGENDUBEL, Ernst GERBER, Martin WERNER, Alex FISCHER et Fritz STUCKY.

7 Le principal promoteur fut le pasteur Edouard ROSSELET.

8 3, rue de la Collegiale.

9 La brochure est disponible auprès de la Bibliothèque publique et universitaire de Gèneve, sous la cote Br 1819 (= Arm 112). G. Godet avait déjà publié, le 28 décembre 1895, l'article "Les Massacres en Arménie", dans le *Journal religieux des Eglises Indépendantes de la Suisse romande;* cet article inaugura une série de publications du même auteur sur les Arméniens.

10 Le statut est conservé auprès des archives cantonales de Lausanne.

et aux orphelins de Brousse[11], Bardezag (Izmit)[12], Sivas[13], Gürün[14], Ourfa[15], Van[16].

2. 2. Activités à partir de 1915

A l'époque du génocide, plusieurs suisses engagés dans les villes mentionnées plus haut furent témoins des déportations et des massacres.

11 Fondation de l'orphelinat "Kaya-Bachi" à Brousse-Ouest par le missionnaire bernois Fritz Stucky, sous le patronage des missionnaires américains (mi-janvier 1897). A Brousse-Est, existait déjà un orphelinat ("Zoar"), fondé en 1875 par l'arménien Grigor Baghdassarian, ancien étudiant auprès de la Basler Missionshaus (1862-1867), qui en fut le directeur jusqu'à sa mort (en 1919): cf. *Zoar, orphelinat arménien évangélique à Brousse (Asie-Mineure). Rapport sur les années 1896 et 1897*, Genève 1898.

12 Fondation d'un orphelinat par le missionnaire canadien R. CHAMBERS (novembre 1897), grâce à un don du genevois Léopold FAVRE (voir *infra*); ensuite appelé "Léopold Favre Boy's Home": cf. S. Newnham, *Favre boys' home. Bardezag, 1912-1913*, Bardezag 1913.

13 Fondation de l'orphelinat pour jeune filles "Le Nid" et des deux maisons pour garçons "Home Suisse" et "L'Annexe". Sivas fut l'un des principaux centres de l'action suisse en Asie Mineure, jusqu'en 1920 (époque de l'entrée des troupes kémalistes, qui provoqua l'abandon de Sivas et la fuite à Samsoun); à Sivas travaillèrent, entre autres, les deux diaconesses bernoises Katharina STUCKY et Marie ZENGER. Dans la même ville, furent ouvertes une clinique et une pharmacie avec le soutien financier des comités de secours suisses.

14 Fondation d'une maison d'accueil pour orphelins et orphelines (1897), où travailla la suissesse Lina LENDER.

15 A l'hôpital de la mission d'Ourfa, dont le directeur était le bien connu pasteur allemand Johannes LEPSIUS, travaillèrent des médecins suisses tels que Hermann CHRIST (de 1898 à 1903), Josephine ZÜRCHER (en 1897), Jakob KÜNZLER (de 1899 à 1919), Andreas VISCHER-OERI (de 1905 à 1914 et de 1919 à 1920, an de la capitulation de la garnison française par l'armée kémaliste). Sur l'activité suisse à Ourfa, cf. H.-L. Kieser, "Betroffenheit, Aufbruch und Zeitzeugnis. Basels Verbindungen mit Urfa 1897-1922", dans H.-L. Kieser (éd.), *La question arménienne et la Suisse (1896-1923)*, Zurich 1999, p. 211-266.

16 Activité du zurichois Johannes SPOERRI (de 1905 à 1915), responsable de l'œuvre allemande auprès des orphelins. Il fut secondé par sa femme et ses filles.

Les premières nouvelles sur ces événements furent publiées dans la presse suisse, notamment dans les *Basler Nachrichten* et dans le *Journal de Genève*, en juillet-août de la même année. En automne, on décida la création d'une organisation plus élargie, dans le but de mener une action plus efficace en faveur des Arméniens en Asie Mineure. Celle-ci fut créée le 8 novembre, sous le nom de "Schweizerisches Hilfswerk 1915 für Armenien" (SHA), dirigée par le Comité de Bâle et notamment par Wilhelm VISCHER-ISELIN[17]. Dans le même esprit, furent publiées par Albert OERI, en 1915 et en 1916, deux brochures sur la situation des Arméniens. Un des principaux promoteurs du rapprochement des Comités en faveur des Arméniens fut Emmanuel RIGGENBACH qui, à partir de juillet 1916, fut avec Rudolf GISLER l'éditeur du bulletin *Mitteilungen über Armenien* (d'abord trimestriel et ensuite semestriel)[18]. En 1918, la SHA fut incorporée dans la "Bund der schweizerischen Armenierfreunde" (BSA) ou "Fédération des Comités suisses amis des Arméniens", dont le Comité central fut installé à Genève. Le président était Léopold Favre[19]; les vice-présidents, Auguste de MORSIER et Edouard NAVILLE (égyptologue, devenu ensuite président du Comité International de la Croix-Rouge); le secrétaire général, Anthony KRAFFT-BONNARD[20].

Le pasteur Krafft-Bonnard[21] est également connu pour avoir fondé, en 1921-1922, un home à Champel (Genève) et un orphelinat à Begnins (canton de Vaud) qui furent ouverts, entre autres, grâce à un prêt de 100' 000 francs à 3%, remboursable en quinze ans, accordé par le Conseil fédéral sur proposition du conseiller Giuseppe MOTTA[22]. Dans la période

17 Frère d'Andreas Vischer (voir *supra*, note 15).

18 Parution jusqu'en 1983, à Bâle.

19 L. Favre fut très engagé sur le terrain; il effectua notamment six grands voyages en Anatolie, en 1897, 1903, 1904, 1905 (en compagnie de G. Godet), 1909 (deux voyages).

20 En 1931, la BSA fusionnera avec la "Schweizerhilfe für blinde Armenierwaisen auf dem Liban" (SBAL).

21 Sur A. Krafft-Bonnard, voir la plaquette *In Memoriam Antony Krafft-Bonnard*, Neuchâtel, s. d.

22 Cf. l'extrait d'un article du *Journal de Genève* du 16 mars 1928, reproduit dans la *Revue des Etudes Arméniennes* 8 (1928), p. 67-68, sous le titre "La Suisse et l'Arménie".

comprise entre 1922 et 1930, l'orphelinat de Begnins accueillit quelque 140 orphelins, dont la scolarité fut poursuivie complètement en arménien, le français étant appris en tant que langue étrangère. Le but était en effet de les préparer pour leur retour et leur réintégration en Asie Mineure, cela à l'époque où l'on pouvait encore espérer la création d'un foyer national arménien (voir *infra, § 3)*. Il existe encore aujourd'hui une "Association des Anciens des Foyers arméniens" qui comprend quelques survivants ainsi que leurs descendants[23].

Après 1915, la BSA élargit son domaine d'action en Syrie, au Liban (ouverture d'un home pour aveugles à Ghazir, près de Beyrouth, en 1924, ensuite déplacé à Bourdj-Hammoud, quartier arménien de Beyrouth[24]) et en Grèce (ouverture d'un orphelinat à Kastri, en 1948, et d'un home pour invalides à Kokkinia, à Ahènes, en 1957).

En 1985, date de sa dissolution, la BSA transmit ses biens et ses archives (anciennement à Kilchberg-Zurich) à l'EPER (Entraide Protestante Suisse) de Zurich, qui en devint le successeur légal. L'activité en Grèce, au Liban et, après le séisme de 1988, en Arménie, est continué aujourd'hui par l'EPER et par l'Arménofas, une association mixte, arménienne et suisse[25]. Après le séisme de 1988, d'autres œuvres d'entraide suisses sont intervenues en Arménie: Caritas Suisse, Croix-Rouge, Oeuvre suisse d'entraide ouvrière (OSEO), Chaîne du Bonheur. Des nouvelles Associations suisses poursuivent encore aujourd'hui leur activité en Arménie. Parmi celles-ci, on peut rappeler la "Fondation suisse pour les enfants atteints de maladie rénale" de Porrentruy, dirigé par le Dr. Jean-Pierre BERNHARDT[26]; "Verein Armenienhilfe Direkt" (VAD) de Zurich, association fondée par Christina LEUMANN qui, avec son époux, le Dr. Leumann, travaille en collaboration avec les hôpitaux de Erevan;

23 Voir, dans ce même volume, l'interview à Aram Djambazian, ancien du Foyer.

24 A Ghazir et à Beyrouth travailla aussi J. Künzler (voir *supra*, note 15 et *infra* note 32), jusqu'à sa mort, survenue en 1949.

25 Cf. S. Kapoïan, "L'Entraide protestante suisse et les Arméniens", *Artzakank*, n° 102 (mai-juin 1999), Supplément.

26 Responsable de la création, en 1990, d'un Centre d'uro-néphrologie pédiatrique à Erevan. Depuis 1994, un jumelage existe entre l'hôpital de Porrentruy et l'hôpital pédiatrique "Arabkir" de Erevan.

"Komitas Action Suisse-Arménie" (KASA) de Lausanne (responsables: Monique et Dario BONDOLFI) qui, depuis 1997, parraine deux internats à Erevan et vingt familles à Gümri[27]. Par ailleurs, l'orphelinat arménien de Kamo a été parrainé par l'Union des Arméniens de Suisse, tandis que le centre de réhabilitation pour enfants "Aralez" de Vanadzor (ouvert en 1994) a bénéficié du soutien de "SOS Arménie" de Suisse. Soulignons encore que, depuis 1992, il existe une Association Suisse-Arménie, dont le siège se trouve à Berne, ayant pour but d'encourager les relations entre les deux pays; l'actuel Président est le haut fonctionnaire du Département Fédéral des Affaires Etrangères, Hans SCHELLENBERG (ancien membre de la BSA), tandis que la vice-présidence est assurée par Toros SAGHERIAN.

2. 3. Documents

Les documents des archives de la BSA ont été étudiés par Karl MEYER, qui travailla auprès des centres de Ghazir (de 1928 à 1938) et de Bourdj-Hammoud (de 1947 à 1963). Il est l'auteur du volume *Armenien und die Schweiz. Geschichte der schweizerischen Armenierhilfe*, publié par la BSA à Berne en 1974 et traduit en français par P. Nighogossian-Nicolian sous le titre *L'Arménie et la Suisse* (Villeurbanne 1987)[28].

Il serait également intéressant d'étudier les témoignages d'autres suisses engagés dans les œuvres humanitaires en Asie Mineure et au Moyen Orient, et notamment les suivants, presque tous conservés à la Bibliothèque du Centre de recherches arménologiques de l'Université de

27 Pour une présentation d'ensemble des activités suisses récentes en Arménie, cf. S. Kapoïan, "Arménie: dix ans après le séisme. Le bilan de l'aide suisse", *Artzakank*, n° 101 (mars-avril 1999), Supplément.

28 Sur le même sujet, on peut consulter aussi les nombreuses entrées rédigées par Armand Gaspard sur "Armenier in der Schweiz" pour le *Schweizer Lexikon* ainsi que son article "Armenien", paru dans le *Historisches Lexikon der Schweiz;* je profite de cette occasion pour remercier M. Gaspard pour ses informations et ses conseils avertis. Voir également Ch. Dinkel, "Die schweizerische Armenierhilfe", dans H.-L. Kieser, *op. cit.*, p. 187-210.

Genève (Fonds Ghoukassiantz = FG)[29] ou à la Bibliothèque publique et universitaire de Genève (BPU)[30]:

E. Favre, *Léopold Favre 1846-1922. Hommages rendus à sa mémoire, ses lettres écrites du Proche-Orient, la Bulle pontificale*, Genève 1923 (FG H 332).

L. Favre, *Les orphelins recueillis par les Comités suisses après les massacres de Cilicie en 1909*, Neuchâtel 1911 (FG H 107 et BPU Broch 703).

H. Fichter, *An die Schweizerischen Väter und Mütter der armenischen Waisen in Anatolien (Bericht von Pfarrer Fichter, in Basel, über seine Reise nach Anatolien, vom 9. Juni bis 16. Oktober 1897)*, Neuchâtel 1898 (FG H 106 et BPU Br 127).

J. Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges 1914-1918*, Potsdam 1921 (FG H 317)[31].

Id., *Garabed und Djürdji. Vater und Sohn*, Potsdam 1925 (FG H 325).

Id., *Dreissig Jahre Dienst am Orient*, Bâle 1933 (FG H 323)[32].

Id. *Köbi der Lückenbüsser im Dienste des Lebens*, Kassel 1953[2] (FG H 293; première édition: 1951).

K. Schenkel, *Jetzt und einst im Morgenland. Erlebnisse und Eindrücke aus einer Reise durch das Morgenland*, Flawil 1931 (FG H 322).

Id., *Jetzt und einst im Morgenland. Eine Reise nach Aegypten und Palästina*, Zurich 1943 (FG H 285).

Id., *Dreissig Jahre Dienst an ältesten Christenvolk im Nahen Osten als Präsident des Bundes Schweizerischer Armenierfreunde*, s. l., 1976 (FG H 313)[33].

[29] Ouvrages consultables uniquement sur place.

[30] Entre parenthèses sont indiquées les cotes des ouvrages mentionnées auprès des deux Bibliothèques.

[31] Nouvelle édition par H.-L. Kieser, Zurich 1999.

[32] Sur J. Künzler, cf. I. Alamuddin, *Papa Kuenzler & The Armenians*, Londres 1970 (FG H 279); K. Meyer, *Diakon Jakob Künzler Dr. med. h. c.*, s. l. n. d. (FG H 299); K. Schenkel, *Jakob Künzler der grosse Lebensretur*, Berne 1951.

F. Stucky, *Sie hat getan, was sie konnte! Fräulein Marie Zenger, ein Lebensbild*, Berne 1915 (FG H 214).

K. Stucky, *"Maïrig": Marie Zenger. Seize ans chez les orphelins arméniens à Sivas (adaptation française par Mmes Maerky et Muller)*, Genève, s. d. (BPU Arm 116).

G. Vischer-Oeri, *Tagebuch aus Urfa 1919/1920*, s. l., 1967 (FG H 272: polycopiés).

A. Wieser - T. Wieser[34], *Der Schicksalweg des ältesten Christenvolkes* (imprimé séparé du n° 3 du *Wanderer von Land zu Land*, 1962).

Une partie des documents relatifs au premier Comité de secours de Neuchâtel avait été confiée en 1952 aux archives fédérales de Genève. D'après Meyer, en 1975 seulement la liste du contenu de la caisse contenant ces documents restait[35]. Une recherche effectuée auprès des archives d'Etat de Genève[36], menée dans le cadre du projet INTAS, s'est révélée décevante. Auprès des archives cantonales de Lausanne, consultées dans le même cadre, se trouvent en revanche quelques documents, notamment sur l'action des Comités de secours aux Arméniens qui travaillèrent dans le Canton de Vaud (cf. *infra*, § 3). Une recherche devrait être effectuée également dans les archives cantonales et dans les bibliothèques des villes qui furent siège des différents comités locaux. Une enquête auprès des archives fédérales de Berne pourrait se révéler également utile afin de retrouver, entre autres, les copies des journaux fondés par les différents comités de secours. En plus du *Mitteilungen über*

[33] Sur l'activité pastorale de K. Schenkel, voir K. Schenkel, *Vom Toggenburg zum Staufberg. Mein Weg in Pfarramt und sozialem Dienst*, Zurich-Stuttgart 1977 (FG H 297).

[34] Les deux, membres de la SHA.

[35] Cf. K. Meyer, *op. cit.*, p. 17.

[36] Ont été consultés notamment les registres du Conseil d'Etat (procès-verbaux du gouvernement cantonal) et les archives privées n° 13, qui contiennent les procès-verbaux de la "Ligue suisse pour l'indépendance des nouvelles républiques allogènes issues de l'ancien empire russe". Je remercie Mme Barbara Roth des Archives d'Etat de Genève pour ses indications.

Armenien[37] déjà mentionné, on peut citer également les *Nachrichten von dem Hülfswerk in Armenien* (premier numéro: mars 1898; édition française: *Nouvelles de l'œuvre de secours en faveur des Arméniens*), devenus ensuite les *Nachrichten aus Armenien*, publiés par le Bureau central de Neuchâtel. Ce dernier publia régulièrement des rapports (en français et en allemand) sur les activités des différents comités de secours en Asie Mineure.

Auprès du Fonds Ghoukassiantz se trouvent les publications suivantes, concernant l'oeuvre du Bureau central de Neuchâtel ainsi que l'activité des autres Comités et de la BSA (en ordre chronologique)[38]:

Bericht über die Thätigkeit der Schweizerischen Hülfsvereine für Armenien. 1896-1897. (Herausgegeben von dem Central-Bureau der Hülfsvereine in Neuchatel), Neuchâtel 1897 (FG H 122).

Rapport sur l'Oeuvre des Comités suisses de secours en faveur des Arméniens 1897-1898. (Publié par le Bureau central de Neuchâtel), Neuchâtel, s. d. (FG H 124).

Bericht über die Thätigkeit der Schweizerischen Hülfsvereine für Armenien. 1899-1900. (Herausgegeben von dem Central-Bureau der Hülfsvereine in Neuchatel), Neuchâtel 1900 (FG H 122).

Comités suisses de secours aux Arméniens. Résumé des délibérations de la XXIIIe Conférence des Délégués tenue le Samedi 9 avril 1910 à l'Hôtel de la Croix-Fédérale, à Berne, Neuchâtel 1910 (FG H 198).

Schweizerische Hilfskomitees für Armenien. Bericht des Zentral-Bureau für das Jahr 1910. Nachrichten aus Armenien und Abrechnung für 1910, Bâle 1911 (FG H 96 et BPU Arm 113).

Comités suisses de secours aux Arméniens. Rapport du Bureau central pour l'année 1912. Nouvelles de l'Arménie et Comptes de 1911-1912, Neuchâtel 1913 (FG H 126 et FG H 132).

Comités suisses de secours aux Arméniens. Rapport du Bureau central pour l'année 1913. Nouvelles de l'Arménie et Comptes de 1913, Neuchâtel 1914 (FG H 181).

[37] La Bibliothèque du Centre de recherches arménologiques de Genève conserve les numéros de 1 à 242 (1916-1979); ils sont consultables sur place. A la BPU (Arm 117) se trouvent les numéros 1-11 (1916-1919).

[38] Consultables uniquement sur place.

Comités suisses de secours aux Arméniens. Rapport du Bureau central pour l'année 1914. Marie Zenger. Comptes de 1914, Neuchâtel 1915 (FG H 215).

Schweizerische Hilfskomitees für Armenien. Bericht des Zentral-Bureau für die Jahre 1911/12. Nachrichten aus Armenien und Abrechnung für 1911/12, Bâle 1915 (FG H 93).

Material zur Beurteilung des Schicksals der Armenier im Jahr 1915. (Herausgegeben vom Geschäftsleitenden Ausschuss des Schweizerischen Hilfswerks 1915 für Armenien), 1. Heft, Bâle 1915 (FG H 211; BPU AG Broch 138 et BPU Arm 113).

Material zur Beurteilung des Schicksals der Armenier im Jahre 1915/16. (Herausgegeben vom Geschäftsleitenden Ausschuss des Schweizerischen Hilfswerks 1915 für Armenien, 2. Heft, Bâle 1916 (FG H 206, cf. H 185 et H 308).

Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915. (Publié par le Comité de l'Oeuvre de secours 1915 aux Arméniens), Genève 1916 (FG H 166 et BPU Arm 49).

Comités suisses de secours aux orphelins arméniens. Rapport du Comité central. Comptes de 1915 et 1916, Neuchâtel 1917 (FG H 202).

Comité central de la Fédération des Comités Suisses Amis des Arméniens. Suisse et Arménie. Le Passé et l'Avenir de l'Oeuvre suisse en Arménie, Genève, mars 1919 (FG H 180; BPU Arm 112 et BPU Br 277); version allemande: *Zentralkomitee des Bundes der schweizerischen Armenierfreunde. Die Schweiz und Armenien. Das schweizerische Liebeswerk in Armenien in seiner Vergangenheit und Zukunft*, Genève, mars 1919 (FG H 170).

Suisse et Arménie. 1919-1920. (Publié par le Comité central de la Fédération des Comités Suisses Amis des Arméniens), Genève 1920 (FG H 141 et BPU Arm 110); version allemande: *Die Schweiz und Armenien. 1919-1920 (Herausgegeben vom Zentralkomitee des Bundes der schweizerischen Armenierfreunde)*, Genève 1920 (FG H 183).

Voir également (en ordre alphabetique):

L'Action chrétienne en Orient. Que fait-elle? Pourquoi dois-je aimer son travail et y collaborer? Choses anciennes et nouvelles, Lausanne, s. d. (FG H 165).

Bilder aus der Liebesarbeit für das heimatlose armenische Volk, (publication des *Mitteilungen über Armenien*), Bâle, s. d. (FG H 157).

Z. Boudakian – R. Burnier, *L'Epée de l'Esprit. Un aspect peu connu de la Réforme*, Strasbourg – Lausanne 1946 (FG H 158).

E. Burckhardt – C. Sarasin-Forcart, *Mitteilungen aus der Not der Armenier in Aintab*, s. l. n. d. (FG H 148).

H. Eidenbenz – H. Scholder-Develay, *Die schwer Heimgesuchten Gemeinden der Pastoren Abram Jaure in Gogtapa und Johannes Pera in Wasyrabad in Persien*, Zurich 1899 (FG H 187 et BPU Arm 113)

A. Hopf, *Unter Befolgung und Trübsal. Millions- und Kulturbilder aus dem Orient*, Meiringen 1928 (FG H 288).

F. Keller, *In der Welt leben*, Berne 1966 (FG H 316).

Die Kirchenfreund. Blätter für evangelische Wahrheit und kirchliches Leben, IXL. Jahrgang, n. 23, Bâle 1915 (FG H 102).

H. Scholder-Develay, *Armeniens Hilferuf an das Schweizervolk*, Zurich, s. d. (FG H 112).

Tagebuchblätter aus Armeniens Schreckenszeit (publication des *Mitteilungen über Armenien*), Bâle, s. d. (FG H 188).

G. Wieser, *Blinde Armenierwaisen. Bilder aus der Schweizerhilfe für blinde Armenierwaisen auf dem Libanon*, Wattwil 1927 (FG H 276).

D'autres publications se trouvent à la BPU (ci-dessous en ordre alphabetique):

Comités suisses de secours aux Arméniens. Œuvres des comités. Rapport du Bureau central, 1896/97, 1897/98, 1901/1904, 1912-1916, Neuchâtel 1897-1917 (BPU E 1718 et BPU Arm 98).

Comités suisses de secours aux Arméniens. Pièces diverses. "La Règle d'or", Genève 1925 (BPU E 1718/a).

Comte de Chabannes La Palice, *Les actions de secours en faveur des Arméniens*, s. l. n. d. (extrait de *Revue internationale de la Croix-Rouge*, 2e année, n° 15 [15 mars 1920]) (BPU Br 1564).

Nouvelles de l'Arménie, organe de la Fédération des Comités suisses amis des Arméniens, n° 6-29 (1918-1925) (BPU E 1774).

Nouvelles de l'œuvre de secours en faveur des Arméniens, publiées par le Bureau central de Neuchâtel, n° 2-9 (1898-1904) (BPU E 1836).

H. Scholder-Develay, *An die Vereinigung aller Kinder Gottes oder die Einheit in der Liebe Christi*, Zurich 1897 (BPU Arm 113).

Le Fonds Ghoukassiantz et la BPU conservent également quelques brochures et quelques témoignages sur l'orphelinat de Begnins:

A. Krafft-Bonnard, *Ecole arménienne. Begnins et Genève. Suisse* (avec une préface de Pierre Bovet), Genève 1925 (FG H 131).

A. Krafft-Bonnard, *Ecole arménienne. Begnins et Genève* (avec une préface de Gustave Ador), Lausanne, janvier 1928 (FG H 114 et BPU Broch 1279).

F. Macler, "Chronique. Notes de voyage. Genève", *Revue des Etudes Arméniennes* 7 (1927), p. 297-303 (communication faite à la Société des Etudes arméniennes, le 7 janvier 1927).

Dix ans après l'ouverture du Foyer arménien de Begnins, Lausanne, s. d. (extrait du *Semeur vaudois*, 1931) (BPU Br 1360).

3. Activité politique et diplomatique des Comités de secours aux Arméniens

L'activité missionnaire des Comités de secours aux Arméniens en Orient fut accompagnée par l'activité politique et diplomatique menée par les mêmes Comités en vue de sensibiliser l'opinion publique européenne, et suisse en particulier, à la question arménienne. A ce propos, il convient de rappeler que les événements tragiques qui touchèrent les Arméniens à la fin du siècle dernier et au début du XXe secouèrent profondément l'opinion publique suisse, comme il est prouvé par les nombreuses réactions publiées dans la presse helvétique[39]. Dans une lettre datant du 27

[39] La liste des journaux suisses concernés a été publiée par Meyer, *op. cit.*, p. 290. Sur les réactions de l'opinion publique helvétique face à la question arménienne, cf. J.-P. Buet, "Le Conseil fédéral et la presse suisse face au problème de la reconnaissance de l'Arménie (1919-1923)", dans H.-L. Kieser,

mai 1909 (postérieure aux massacres de Cilicie), pour ne citer que cet exemple, Roupen SEVAG, à l'époque étudiant en médecine à Lausanne (voir *infra*, § 4), rappelle les սեւ օրեր "jours noirs" qui s'étaient abattus, encore une fois, sur le peuple arménien. "La presse", dit-il, "chaque jour ajoute un nouveau prix au deuil", ce qui prouve une attention constante vis-à-vis de ces événements. Parmi les articles parus le 27 mai, il cite le témoignage de l'institutrice neuchâteloise Louise BOREL, qui travaillait en Cilicie[40]. Il rappelle ensuite avoir été attiré, le même jour, par une foule réunie devant la porte de la rédaction d'un journal (lequel?) qui venait de recevoir des images horribles en provenance de la Cilicie. Il mentionne encore, sans citer le titre exacte, l'article d'une revue politique helvétique, parue la même semaine, rappelant tous les massacres qui s'étaient abattus sur les Arméniens à chaque virement politique de la Turquie et se demandant quand les Arméniens auraient-ils appris à "s'enrager" (կատղիլ). Cet article l'amène à condamner la passivité et la pauvreté d'informations de la presse arménienne de Constantinople et à souligner, au contraire, l'attitude très proche de la presse européenne vis-à-vis des plaies arméniennes[41].

La sensibilisation de l'opinion publique suisse face aux massacres des Arméniens est prouvée non seulement par l'attention de la presse locale, mais aussi par les réponses, sous forme de dons, aux appels des différents comités de secours. Elle est démontrée en outre par la large participation populaire à la manifestation que, le 7 septembre 1896, se tint devant l'Hôtel de Ville de Lausanne (place de la Palud). Cette manifestation fut suivie, le soir même, par une Assemblée, réunie dans les locaux de l'Hôtel de Ville, pendant laquelle fut constitué un Comité "avec mission d'agir en faveur des Arméniens". Ce Comité comptait des

op. cit., p. 273-278 et, du même auteur, le mémoire de licence portant le même titre [Genève 1984]; voir aussi le mémoire de licence de K. Sellefyan, *L'opinion publique genevoise face à la question arménienne (1894-1923)*, [Genève, 1988].

40 Elle collabora avec l'"American Board Mission" (école arménienne de filles à Adana).

41 Lettre publiée dans Ռուբեն Սեւակ. Երկեր [Roupen Sevag. Oeuvres], Erevan 1985, p. 371-373.

personnalités provenant de domaines différents: journalistes, députés, banquiers, professeurs, pasteurs, militaires, un abbé, un rabbin, le directeur du Pénitencier, un conseiller fédéral, etc. Le Bureau était composé de "MM. PASCHOUD, professeur, président; VIRET, directeur; MOREL, banquier; F. TERRISE et DEMIEVILLE, députés". Pour mieux répartir le travail, le Comité avait été subdivisé en six commissions agissant dans les domaines suivants: "Propagande en Suisse et à l'étranger; Pétitionnement dans le canton de Vaud; Conférences publiques, brochures populaires, etc.; Propagande par le moyen de l'Eglise; Presse; Finances et secours"[42]. L'année suivante, le 4 mars 1897, le même Comité adressa au Conseil fédéral une pétition, signée par plus de 433' 000 personnes, pour demander son intervention en faveur des Arméniens[43]. Dans le texte distribué le 12 septembre 1896 par la "Commission de propagande par les communautés ecclésiastiques" afin de recueillir les signatures, on peut lire, entre autres, les mots suivants: "Il nous a paru que, à l'occasion de la solennité du Jeûne fédéral, il serait à propos de rappeler à nos concitoyens les obligations de la solidarité chrétienne et le devoir de l'intercession en faveur des frères, victimes de l'une des plus effroyables persécutions dont l'histoire ait conservé le souvenir[44]. Nous n'avons pas à motiver plus longuement notre demande: les faits l'expliquent avec une douloureuse et tragique éloquence"[45].

Parmi les initiatives diplomatiques de la BSA en faveur des Arméniens, il convient de rappeler la fondation, en septembre 1920 (sur décision de la "Conférence internationale des Amis des Arméniens" de Paris, 6-7 juillet 1920), d'une "Ligue internationale philarménienne", placée sous la présidence d'honneur de Fridtjof NANSEN (haut

42 Cf. le document "Comité nommé par l'Assemblée réunie à l'Hôtel de Ville de Lausanne, le 7 septembre 1896, au soir, pour s'occuper de la Question arménienne", conservé aux archives cantonales de Lausannne.

43 Voir texte en appendice.

44 Il s'agit d'une application, *ante litteram*, de la "Règle d'or" ("International Golden Rule Sunday") promue par le "International Near East Relief" à l'occasion de la séance d'inauguration, à Genève, du 7 au 12 septembre 1923 (cf. Meyer, *op. cit.*, p. 127).

45 Extrait du document conservé aux archives cantonales de Lausanne.

commissaire de la Société des Nations pour les réfugiés)[46] et ayant siège à Genève. Parmi les principales personnalités suisses actives dans cette Ligue, il faut mentionner Léopold Favre, Antony Kraft-Bonnard, Edouard Naville, Giuseppe Motta, Gustave ADOR (ancien président de la Confédération Suisse). Le but principal de la Ligue était la fondation d'un Foyer national arménien. Dans cette perspective, elle donna l'impulsion à plusieurs démarches diplomatiques, notamment auprès de la Société des Nations (SdN)[47]. Le 22 septembre 1922, par exemple, le conseiller fédéral G. Motta présenta une motion, adoptée à l'unanimité, promouvant la création d'un tel Foyer national. En septembre 1924 encore, G. Ador intervint à la Ve assemblée de la SdN en faveur de la cause arménienne. Comme on le sait bien, il s'agissait d'une cause perdue d'avance, le Traité de Lausanne du 24 juillet 1923 ayant "réglé" la question arménienne par l'annulation du Traité de Sèvres de 1920 qui prévoyait la formation d'un Foyer national arménien dans l'est de l'Anatolie.

Les démarches diplomatiques des Comités de secours suisses (le premier Comité fondé à Neuchâtel, la BSA, ainsi que d'autres Comités tels que l'"Action chrétienne en Orient", ayant siège à Lausanne, etc.) furent accompagnées par la publication de plusieurs brochures, en grande partie conservées à la BPU et à la Bibliothèque Ghoukassiantz[48] de Genève. Parmi ces brochures, on peut citer notamment celles dues à la plume du pasteur A. Krafft-Bonnard:

Et l'Arménie...? Discours prononcé à Genève le 19 Décembre 1920, Genève 1921 (FG H 129; BPU Arm 112 et BPU Br 643).

Sans Foyers! Le cri de détresse de l'Arménie, Genève 1921 (FG H 169; BPU Arm 112; BPU Br 643 et BPU Br 977).

46 De F. Nansen, voir *Rapport sur la situation de l'Arménie*, Genève 1925 et *L'Arménie et le Proche Orient*, Paris 1928 (publié également en anglais à Londres, la même année).

47 A ce sujet, il conviendrait d'effectuer des recherches dans les archives de la Société des Nations conservées dans le siège genevois de l'ONU. Voir D. Kévonian-Dyrek, "Les tribulations de la diplomatie humanitaire. La Société des Nations et les réfugiés arméniens", dans H.-L. Kieser, *op. cit.*, p. 279-310.

48 Ouvrages consultables uniquement sur place.

L'Heure de l'Arménie (avec une préface de H. La Fontaine, Sénateur de Belgique), Genève, mars 1922 (FG H 130 et BPU Broch 1169); traduction allemande: *Armeniens* Stunde (Beilage zu den "Mitteilungen über Armenien"), Bâle, mai 1922 (FG H 123).

L'Arménie à la Conférence de Lausanne et quelques autobiographies d'orphelins arméniens, s. l., 1923 (BPU Broch 629).

Le Problème Arménien. Le feu brûle encore sous les cendres....., Genève, mai 1924 (FG H 113 et BPU Broch 1195).

L'exil arménien (avec une introduction de F. Macler[49]), Genève, décembre 1926 (FG H 133 et BPU Br 1243).

Arménie. Justice et Réparation, Genève 1930 (FG H 138 et BPU Gf 438/30).

Faut-il abandonner ?, Lausanne, octobre 1933 (FG H 220 et BPU Br 1427).

Sans patrie, seuls sur la terre !, Genève 1934 (BPU Arm 112/2).

Pétrole, Arménie, orphelins, Genève 1935 (BPU Gf 438/35).

"Premièrement....", Genève, Novembre 1936 (FG H 153 et BPU Gf 438/36 kra).

Le rocher de Planajeur..., Genève, Novembre 1937 (FG H 152 et BPU 438/37 kra).

Impasse... Jusques (sic) à quand?, Genève, Décembre 1938 (FG H 150 et BPU Gf 438/38 kra).

Sentinelle, que vois-tu ?, Genève 1939 (BPU GF 438/39 kra).

Une déception, un espoir: un témoignage à propos des événements en Orient, Genève 1941 (BPU 438/41 kra).

Les cinq étapes d'un drame. 1878 à 1943, Genève 1944 (FG H 189 et BPU Gf 438/44 kra).

A. Krafft-Bonnard – R. Bornand, Et l'Arménie. Un devoir ancien et toujours urgent, Lausanne 1932 (BPU Arm 112/2).

D'autres ouvrages publiés en Suisse ayant pour but de sensibiliser l'opinion publique européenne à la question arménienne sont également

49 Copie du discours prononcé, sur demande de la Ligue internationale philarménienne, le 19 septembre 1926 au Forum de Genève.

conservées dans le Fonds Ghoukassiantz (ci-dessous, en ordre chronologique):

I. Frapan, Die armenische Frage und das europäische Gewissen, Genève 1903 (FG H 190 et BPU Arm 111).

H. Mojon-Gerber, Die Türkenmacht im Licht der Geschichte u. der christl. Offenbarung, Berne 1915 (FG H 213).

Aramaïs, *Les massacres et la lutte de Mousch-Sassoun (Arménie) 1915 (traduit du journal "Arev" de Bakou)*, Genève 1916 (FG H 102 et BPU Arm 110).

La défense héroïque de Van (Arménie) (traduit de différents journaux arméniens par M. G.,) Genève 1916 (FG H 86 et BPU Arm 96)[50].

Témoignage d'un Arabe musulman sur l'innocence et le massacre des Arméniens, par Faiez El-Ghocéin (traduit de l'arabe par A. El-G.), Genève 1917 (FG H 159 et BPU Arm 110).

La Libération des Femmes et Enfants non-musulmans en Turquie (Notes sur la question des femmes et enfants non-musulmans enlevés par les Turcs et retenus jusqu'à aujourd'hui chez les Musulmans), Lausanne 1920 (FG H 134).

I. Nalbandian, *Le sang de ton frère crie. Scènes de la tragédie arménienne (traduit du danois par M. Hollatz-Bretagne*), Paris et Genève 1922 (FG H 47 et BPU 8362)[51].

J. Karnusian, *Volk ohne Land. Eine kurze Zusammenfassung der Geschichte Armeniens zum 50. Gedenkjahr seiner grossen Tragödie*, s. l., 1965 (FG H 312).

Z. Cheridjian, *Riposte à la brochure de M. Kara Schemsi "Les Turcs et la Question d'Arménie"*, Genève, s. d. (FG H 226 et BPU Arm 112)[52].

D'autres publications sur le même sujet sont conservées à la BPU (ci-dessous, en ordre chronologique):

50 Les deux derniers ouvrages ont été publiés par la revue *Drochak*.

51 Du même auteur, voir aussi *Dans la nuit. Scènes de l'Arménie malheureuse (traduit du danois par M. Hollatz-Bretagne*), Paris 1918 (FG H 167).

52 La brochure de K. Schemsi se trouve à la BPU (Arm 110): [B. bey Safvet], *Les Turcs et la Question d'Arménie par K. Schemsi*, Genève 1918.

Arméniens et arménophiles, par le Vieux de la montagne, Genève 1896 (BPU Arm 110).

Les massacres en Arménie. Rapport officiel des six ambassadeurs à Constantinople, Lausanne 1896 (BPU Arm 112/2).

A. Trachsel, *Le Massacre des Arméniens et l'abjection de l'Europe*, Genève 1896 (BPU Br 1042).

E. Lyall, *Martyrs d'Arménie, autobiographie d'une vérité* (avec une préface de G. Godet), Neuchâtel 1896 (BPU Arm 112/2).

R. Baridon, *Arménie, coup d'oeil général et explication sur son histoire et les derniers événements*, Lausanne 1896 (BPU Arm 112).

Id., *Une famille de martyrs en Arménie*, Lausanne 1896 (BPU Arm 112).

D. Disselhoff, *Hagop Abouhajatian, martyr, et la communauté évangélique d'Urfa, tableau de l'Eglise évangélique arménienne* (traduit de l'allemand sur la 2e édition), Genève 1897 (BPU Arm 111 et BPU Arm 112/2).

La Compassion, échos protestants. Feuille mensuelle en faveur des malheureux Arméniens, années 1896-98, Montauban (BPU E 2124).

F. de Pressensé, *L'Arménie et la Macédoine,* Genève 1903 (BPU Arm 111).

M. Nalbandian, *Lettre ouverte aux Arméniens, aux arménophiles et aux philanthropes. Projet d'élargissement de l'Institut arménien à Lausanne*, Lausanne 1908 (BPU Arm 110).

Pour la justice ! Manifestation de solidarité chrétienne ... le 12 novembre 1912 à la salle de la Réformation, Genève s. d. (BPU Q 188/3).

L. Favre, *Pro justitia !*, Genève 1912 (BPU Q 188/3).

G. Borel-Girard, *Pour nos frères d'Arménie... (Entendez-vous ?)*, Neuchâtel 1915 (BPU Arm 110).

Pour nos frères d'Arménie, Neuchâtel 1915 (BPU Arm 110).

A. Toynbee, *Die Gewalttätigkeiten in Armenien, der Mord eines Volks, mit Eileitung von Lord Bryce*, Lausanne 1916 (BPU AGS 847).

F. El-Ghassein, *Die Türken herrschaft und Armeniens Schmerzensschrei*, Zurich 1918 (BPU Arm 3).

K. D'Any, *L'extermination des chrétiens en Turquie* (avec une préface de B. Vallotton), Lausanne 1918 (BPU V 2773 et BPU Arm 112).

Id., *La fin de la politique de massacre et l'heure du châtiment*, Lausanne 1919 (BPU Arm 112).

Arménie, Suisse et S. d. N. en 1924. Appel de l'Association internationale pour le Proche-Orient, 7 décembre 1924, "La Règle d'or", s. l., 1924 (BPU Broch 411).

R. Courian, *Protomartyrs de la civilisation*, Genève – New York – Paris 1964 (BPU Si 5747)

L'Arménie persécutée, Lausanne, s. d. (BPU Arm 116).

S. Frank, *Cœur vaillant. Scènes arméniennes*, Lausanne, s. d. (BPU Sa 6359).

G. Thoumaïan, *Le cri de l'Arménie (aperçu général sur la question arménienne)*, Lausanne, s. d. (BPU Arm 112/2).

Publications de la revue *Drochak*:

A. Vandal, *Les Arméniens et la réforme de la Turquie*, Genève 1903 (BPU Arm 111)[53].

M. Varandian, [*L'idée de la patrie*], Genève 1904 (en arménien) (BPU Arm 144/20)[54].

E. Bernstein, [*Les souffrances arméniennes de l'Europe*] (traduit de l'allemand), Genève 1906 (en arménien) (BPU Arm 144/15).

Mar, [*Les prisons turques*], Genève 1906 (en arménien) (BPU Arm 144/9).

G. Brandes, [*L'Arménie et l'Europe*], Genève 1907 (en arménien) (BPU Arm 144/23 et BPU Arm 111).

Publications de l'"Union des étudiants arméniens de l'Europe":

Für Armenien und Macedonien: eine Manifestation/übersetzt und mit einem Vorwort für deutsche Leser versehen von I. Frapan, Genève 1903 (BPU Br 350).

[53] Du même auteur, cf. *Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence...*, Paris 1897 (BPU 2773 et BPU Arm 110).

[54] Membre de la rédaction de *Drochak*, idéologue et historien de la FRA; il est l'auteur de *L'Arménie et la Question arménienne* (avec une préface de V. Bérard), Laval 1917, également conservé au Fonds Ghoukassiantz (FG H 194).

[*Le héros*], Genève 1903 (en arménien) (BPU Arm 110).

Sassoun et les atrocités hamidiennes, Genève 1904 (BPU Arm 111).

V. R. di Olivieri, *La questione armena e il dovere dell'Italia*, Genève 1906 (BPU Arm 111).

N. Dolens – A. Khatch, *Histoire des anciens Arméniens*, Genève 1907 (BPU Arm 85).

Le Fonds Ghoukassiantz et la BPU contiennent également le texte des résolutions de la Conférence de Paris de juillet 1920 (voir *supra*):

Conférence Internationale Philarménienne. Paris, 6 et 7 Juillet 1920. Hôtel Lutetia (Boulevard St-Germain), Voeux et Résolutions exprimés par la Conférence. (La Conférence a été convoquée par le Comité Central, de Genève, de la Fédération des Comités suisses amis des Arméniens), Genève 1920 (H 182 et BPU Arm 110).

Projet présenté à l'Assemblée Contitutive [sic] de la Ligue Internationale Philarménienne à Genève, 10 septembre 1920. Constitution de la Ligue Internationale Philarménienne, Aigle 1920 (H 142 et BPU Arm 112)[55].

L'histoire des démarches diplomatiques et politiques de la Suisse en faveur des Arméniens ne s'est pas arrêtée au début du XXe siècle. En septembre 1995, le Conseil fédéral a répondu à une interpellation de la conseillère nationale Angeline FANCKHAUSER, en "condamnant les massacres à grande échelle" subis par les Arméniens de 1884 à 1922. Le 11 juin 1998, le conseiller national Jean ZIEGLER a déposé auprès du Conseil fédéral une motion (appuyée par seuls 37 députés sur 200) pour la reconnaissance du génocide arménien. Cette motion a été ensuite transmise, mais avec préavis négatif, par le Conseil fédéral au Conseil National; après les elections fédérales de 1999, à l'occasion desquelles J. Ziegler n'a pas été réélu, la motion a été classée. Une initiative semblable a été prise par deux parlementaires genevois (Charles BEER et Christine

[55] Pour une vision d'ensemble sur la presse arménienne en Suisse avant la première guerre mondiale, cf. T. Ter Minassian, "Genève: "Capitale" de l'édition arménienne? La presse et les éditions arméniennes en Suisse avant la première guerre mondiale", dans H.-L. Kieser, *op. cit.*, p. 53-65.

SAYEGH) auprès du Grand Conseil (Parlement cantonal) de Genève; mise à part quelques abstentions, la motion a été adoptée presque à l'unanimité[56].

4. Poètes et écrivains arméniens à Genève et à Lausanne à la fin du XIXe et au début du XXe siècles[57]

Constantinople, 1913: à l'occasion d'une séance littéraire consacrée à Atom YARDJIANIAN, alias Siamanto (Akn 1878 - Ayach 1915), le poète arménien Daniel VAROUJAN prononce une conférence sur *La poésie de Yardjianian*. Il commence son discours en évoquant la visite qu'il fit à Siamanto sept ans auparavant en Suisse et il qualifie son voyage à Genève de véritable "pèlerinage" dans une ville devenue le "foyer de si nombreux révolutionnaires arméniens". La présence de cette fervente activité politique, rappelée plus haut (*supra*, §1), fit de cette ville suisse un pôle d'attraction important pour beaucoup de jeunes arméniens en provenance d'Asie Mineure et du Caucase, dans la période à cheval entre le XIXe et le XXe siècle[58]. Parmi ces exilés, on peut mentionner des poètes et des écrivains destinés à figurer parmi les personnalités les plus connues de la littérature arménienne moderne: Siamanto, déjà cité, qui fut étudiant à l'Université de Genève à la fin du XIXe siècle, et Avétis AHARONIAN. Dictée par un fort sentiment patriotique, l'activité littéraire de ces deux auteurs trouva dans les milieux intellectuels et politiques arméniens genevois un contexte très propice à son épanouissement. Elle fut

56 Cf. A. Gaspard, "La question du génocide arménien au Parlement Fédéral", *Artzakank* n° 101 (mars-avril 1999), p. 4.

57 Ce paragraphe reproduit, avec quelques modifications, l'article publié dans la plaquette *L'Arménie rend hommage à la Suisse* (p. 40-41), parue à Genève en 1998, à l'occasion du concert offert par la République d'Arménie pour célébrer le 150e anniversaire de l'Etat fédéral helvétique (19 novembre 1998). Sur la présence d'étudiants arméniens en Suisse, il conviendrait de consulter les archives des Universités de Lausanne et de Genève.

58 Cf. A. Ter Minassian, "Elites arméniennes en Suisse. Le rôle de Genève dans la formation des élites arméniennes au début du XXème siècle", dans H.-L. Kieser, *op. cit.*, p. 29-52.

notamment encouragée par les dirigeants du parti *Dachnak*, qui estimaient que la littérature avait un rôle important à jouer dans le développement de l'esprit d'émancipation du peuple arménien. C'est ainsi, par exemple, que le talent et l'esprit patriotique de Siamanto furent loués dans les pages de *Drochak,* ce qui prouve l'affinité entre les idéaux des groupes révolutionnaires et le sentiment national qui empreignait les oeuvres de ce poète. Varoujan, dans sa conférence de 1913, avait raison de souligner l'influence des cercles de révolutionnaires arméniens de Genève sur la formation du talent artistique de Siamanto, le "Chantre de l'*Invitation de la Patrie*" (Հայրենի հրաւէր, 1910).

Le lien qui unissait l'engagement politique et la conception littéraire des écrivains de l'époque est également incarné par la figure d'Avétis Aharonian (Igdirmava 1866 - Marseille 1948), qui fut en même temps homme de lettres et homme politique (Président du Conseil National Arménien, en 1917; membre du Parlement et ensuite Président de la République d'Arménie, en 1919; cosignataire du Traité de Sèvres, en 1920, en tant que Président de la Délégation de la République d'Arménie). C'est sur l'impulsion de Christaphor MIKAELIAN, qui résidait également à Genève et qui était l'un des dirigeants du parti *Dachnak*, qu'Aharonian publia dans *Drochak* les vingt-deux nouvelles qui furent ensuite recueillies dans le volume Ազատութեան ճանապարհ[59] (1926). Dans ces nouvelles, publiées sous le pseudonyme de *Gharib* "l'Exilé", Aharonian décrit les premiers événements tragiques qui devaient conduire au Génocide de 1915 ainsi que la révolte des *haïdouks* et des *fedaïs*, ces partisans arméniens qui luttaient contre l'autorité ottomane pour la libération nationale arménienne.

Dans ces nouvelles, Aharonian nous livre également une fresque de la vie quotidienne des villages arméniens de l'époque. A ce propos il faut mentionner l'oeuvre scientifique de cet auteur, qui en 1913 obtint le titre de Docteur ès lettres de la Faculté d'histoire et de philosophie de l'Université de Lausanne avec une thèse intitulée *Les anciennes croyances arméniennes*[60]. Dans cette dissertation, où l'on perçoit l'influence de Fustel de Coulanges, Aharonian décrit les moeurs, les institutions et les

59 Traduction française: *Sur le chemin de la liberté*, Paris 1978.

60 Publiée à Roquevaire en 1980.

croyances de la société arménienne du début du XXe siècle (la famille, le foyer, les rites funéraires, le culte des ancêtres, le culte du Feu, etc.), tout en prenant en considération leur enracinement dans le plus lointain passé. Cette étude s'inscrivait parfaitement dans le mouvement de réveil de l'esprit national arménien de l'époque. Animés par cet esprit, de nombreux intellectuels s'efforçaient de retrouver les racines lointaines et mythiques de la nation arménienne, dans le but d'aider leurs compatriotes à prendre conscience de leurs valeurs culturelles nationales et de leurs origines: plusieurs écrivains consacrèrent des écrits aux dieux de l'Arménie païenne antique (citons à titre d'exemple les *Chants païens* ou quelques poésies du recueil *Le cœur de la race* de Varoujan[61]) ainsi qu'aux héros des oeuvres des anciens historiens arméniens (Fauste de Byzance, Moïse de Khorène, Agathange); les savants, de leur côté, dédièrent leur activité érudite à la recherche de proverbes, récits et légendes en accomplissant plusieurs missions dans les campagnes d'Arménie (c'est le cas de Karékin SERVANDZIANTZ, 1840-1892).

En contrepoint de cette activité politique et intellectuelle en vue de la libération nationale arménienne, il est intéressant de remarquer que la Suisse a également inspiré la verve lyrique des écrivains et des poètes arméniens, sensibles surtout à la grandeur des paysages. C'est le cas de Roupen Sevag, alias Roupen TCHILINGUIRIAN (Silivri 1885 - Ayach 1915), déjà mentionné (*supra*, § 3), qui vécut à Lausanne de 1905 à 1914, où il étudia et exerça la médecine. Dans un court texte intitulé Ճամբորդութիւն [Voyage], daté du 22 janvier 1906[62], ce médecin-écrivain décrit le long périple à bord de l'Orient-Express qui de Constantinople l'amena jusqu'en Suisse à travers la Bulgarie, les Balkans, la Serbie, Belgrade, l'Hongrie et Vienne. Il évoque son arrivée sur le sol helvétique par les mots suivants: "...Le lac de Zurich fait vibrer la réverbération des montagnes dans son miroir limpide. Au loin, sur les rochers saillants du bord du lac, des châteaux en ruine se recueillent dans

[61] Հեթանոս երգեր, Constantinople 1912 et Ցեղին սիրտը, Constantinople 1909.

[62] Publié dans Ռուբեն Սեւակ, Անտիպ էջեր, [Roupen Sevag, Pages inédites], Erevan 1995, p. 25-32.

le deuil du passé. Et nous avançons. Entre les montagnes chenues frémit le superbe lac de Neuchâtel, tel un autre ciel sous le ciel! L'obscurité naît peu à peu. Le lac se remplit d'ombres. Au loin, dans l'espace indéfini, se dessine le contour d'une ancienne forteresse. Plus au delà, sur le bord, les lumières d'une ville brillent dans l'eau: c'est Neuchâtel. L'obscurité s'épaissit graduellement. Le lac dort. Nous avançons. Mais quelle est cette ville, qui dans la nuit a parsemé ses lumières, mystérieuse? Cette ville - ma voix tremble d'émotion - cette ville est Lausanne...". On ne peut s'empêcher de remarquer la force de l'émotion ressentie par Roupen Sevag à la vue et à la mention de la ville de Lausanne: sans doute parce qu'elle l'avait accueilli en 1905 telle une nouvelle patrie. Mais pour Roupen Sevag, comme pour Siamanto, l'étape suisse ne fut qu'une parenthèse. Pour avoir cru à la possibilité d'un retour dans la patrie d'origine, ils trouvèrent, l'un et l'autre, la mort en 1915 sur les routes de Turquie...

APPENDICE I: texte français de la pétition adressée au Conseil fédéral en 1897*

AU CONSEIL FÉDÉRAL DE LA CONFÉDÉRATION SUISSE

Monsieur le Président de la Confédération,

Messieurs les Conseillers fédéraux,

Le peuple suisse a frémi d'indignation et d'horreur au récit des incendies, des pillages et des massacres qui, depuis deux ans, dévastent en ensanglantent l'Empire turc.

Le peuple suisse est consterné de voir l'Europe assister inactive au meurtre et à l'outrage de milliers et de milliers d'êtres humains, alors qu'en d'autres temps les grandes puissances se sont constituées les protectrices des chrétiens d'Orient et se sont engagées, par des traités solennels, à leur procurer un gouvernement équitable.

Le peuple suisse considère comme un devoir de protester contre les infamies qui déshonorent notre époque.

* *Tiré de K. Meyer, op.cit., pl. 5 (voir pl. 4 pour le texte en allemand).*

Le peuple suisse l'espérance qu'un grand mouvement de fraternité humaine et de solidarité chrétienne, entraînant toutes les nations du continent, amènera les gouvernements des grands Etats à exiger enfin de la Turquie qu'elle mette un terme à ces cruautés.

Monsieur le Président de la Confédération,

Messieurs les Conseillers fédéraux,

Les Suisses pratiquent, par tradition, une politique de neutralité. Nous ne l'oublions pas.

Mais s'ils se sont interdit de prendre parti dans les conflits de peuple à peuple, ils n'ont pas pour cela abdiqué les droits de la conscience et renoncé à servir la cause de la justice et de l'humanité.

Maintes fois, la Suisse a pris des initiatives internationales. Jamais circonstances plus tristement impérieuse ne l'a sollicitée d'en tenter une nouvelle.

Vous êtes le gouvernement du pays et nous vous prions d'agir. Nous vous prions de demander, au nom du peuple suisse, aux gouvernements des grands Etats de' l'Europe qu'ils s'entendent enfin pour faire cesser les massacres d'Orient.

Nous avons une entière confiance dans votre sagesse. Elle vous dira comment, avec l'aide du Dieu Tout-Puissant, notre voix pourra être entendue.

Recevez, Monsieur le Président de la Confédération et Messieurs les conseillers fédéraux, l'expression de notre profond respect.

APPENDICE II: Interview d'Aram Djambazian, ancien élève de l'orphelinat de Begnins (Suisse)

Les pages qui suivent contiennent le texte de l'interview à Aram Djambazian - ancien de l'orphelinat de Begnins et actuellement résidant à Genève - par son petit-fils, Stefan Kristensen. A. Djambazian relate ici les

circonstances dans lesquelles lui, ses frères et sa sœur ont échappé au génocide et décrit le périple qui, à travers l'Asie Mineure, la Grèce et la France, l'a amené jusqu'en Suisse. Il se remémore également son arrivée à Genève ainsi que les années passées dans l'orphelinat de Begnins.

SDK: Pour commencer ton témoignage sur ta trajectoire et les chemins par lesquels tu es arrivé en Suisse, je te propose de te présenter.

AD: Je m'appelle Aram Djambazian. Je suis né le 5 avril 1916 à Terzili, dans l'Anatolie orientale. C'était dans le Vilayet de Sivas.

Tu étais donc tout petit au moment du génocide; d'où sais-tu ce que tu vas nous raconter?

Pour tous les événements avant l'âge de trois ans, c'est ma mère qui m'a tout raconté; je l'ai eue chez moi, ici à Genève, pendant dix-huit ans, de 1950 à 1968.

Quelle était la situation de la famille du point de vue économique?

Terzili était un gros village. Mon père et ses frères étaient agriculteurs; mon père allait de village en village et vendait le blé. Il parcourait toute la contrée pendant deux ou trois mois pour vendre la récolte. Toute la famille vivait de l'agriculture.

Et le voisinage?

On était parmi les Turcs, on parlait tous le turc. On avait de très bons rapports avec les voisins; on n'a jamais eu de problèmes jusqu'en 1914.

En été 1914 déjà, un ordre émane de l'Etat pour la conscription de tous les hommes en âge de porter des armes. Comment se fait-il que tu as pu naître malgré le fait que ton père a été conscrit?

Mon père a été mobilisé en 1914 comme sujet ottoman. Il devait, disait-on, participer à la construction des routes ou travailler la terre, vu qu'il était agriculteur. Ensuite, il s'est rendu compte qu'il faisait plutôt des fosses communes que des routes. Les colonnes de déportés qui venaient de l'est, d'Erzerum, de Van étaient massacrées et les cadavres étaient jetés dans ces trous. Quand mon père a vu à quoi servait son travail, il a réussi à s'enfuir; si vous voulez, il a déserté. Puis il a vécu en cachette à la maison

pendant cinq-six mois. Ensuite, il a été attrapé chez lui (quelqu'un l'avait vendu) et il a été fusillé devant la maison, sous les yeux de ma mère, de ma sœur et de mes deux frères.

C'était qui? L'armée? La police? Les milices kurdes?

C'était l'armée. Ils l'ont fusillé devant eux et tout a été dévalisé, volé, tout, tout!! Il ne restait plus rien d'autre à ma mère que les trois enfants.

Et les frères de ton père, que s'est-il passé avec eux?

Deux d'entre eux sont morts, je crois, et un autre a réussi à s'enfuir vers l'Arménie russe; de là, il est allé en Iran. Mais j'ai perdu leur trace.

Qui a survécu à ces massacres?

Un frère, Levon, qui avait 17 ans de plus que moi. Un autre frère, Gulbenk, de six ans mon aîné. Ma sœur Chahanig, trois ans de plus que moi, et moi qui étais nourrisson... Et notre mère.

Comment avez-vous été sauvés?

Nous avons pu rester dans une famille turque pendant trois ans environ, de 1916 en 1919. Puis, en 1919, il y a eu un arrêté de Talaat Pacha disant que chaque famille turque protégeant un Arménien en cachette devrait être pendue devant la maison. Alors on a marié mon frère aîné avec une jeune fille turque selon le rite musulman. Et donc, quand il y a eu cette menace d'être pendu pour avoir abrité des Arméniens, ils nous ont mis dehors, sauf mon frère aîné. Ma mère, ne sachant plus quoi faire, s'est procuré un âne et un peu de ravitaillement; avec elle, nous nous sommes mis en route en direction de Sivas. Il y avait un orphelinat là-bas qui accueillait des enfants arméniens[63]. Notre village était dans la même préfecture; c'est pour cette raison que ma mère était au courant de l'existence de ce centre d'accueil.

Comment s'est passé la fuite vers Sivas?

[63] Sur l'orphelinat de Sivas, voir dans ce volume V. Calzolari, "Documents sur l'histoire des rapports entre les Arméniens et la Suisse dans les archives et les bibliothèques helvétiques: premier bilan", § 2. 1, note 13.

Il n'y avait que des chemins de terre et des sentiers depuis notre village, alors en se cachant, on a mis plus d'une semaine pour arriver à Sivas. Ma mère nous a mis à l'orphelinat américano-suisse à la condition qu'une année après, elle puisse revenir nous chercher. Mais quand elle est revenue en 1920, il n'y avait plus d'orphelinat, plus d'orphelins. On nous avait tous embarqués à destination de la Grèce[64].

Qui vous a embarqués pour la Grèce?

C'était la direction américano-suisse. On nous a embarqués à Samsoun. Je ne me souviens pas bien de Samsoun, mais par contre, je me rappelle très bien le débarquement en Grèce, sur cette île volcanique, Edipsos. Il y avait des sources d'eau chaude; je me rappelle qu'on s'est lavé en mélangeant l'eau de la mer avec l'eau chaude des sources

Et les conditions de vie dans ces camps?

A Edipsos, ce n'était pas le pire; on est resté là-bas un mois environ. Ensuite, on a été embarqué à Corinthe sans rien, ni nourriture, ni logement. A peu près deux mille orphelins; je ne sais pas comment on a survécu. Il n'y avait pas de sanitaires; il y avait beaucoup de maladies (typhus, dysenterie, etc.) et tous les jours, on enterrait des enfants. A Corinthe, on était encore les trois frères et sœur ensemble. En tout, on est resté environ quatre ou cinq ans là-bas en vivant sous des tentes et dans des baraquements en bois.

Aviez-vous des contacts avec la population locale?

Non, pas vraiment. On volait les raisins des viticulteurs du coin... On avait faim.

Qui gérait ce camp? Est-ce qu'il y avait des écoles, des activités organisées?

Rien du tout; on nous gardait vivant, c'est tout. C'était géré par des américains; je ne me souviens pas très bien du nom de la directrice.

[64] Sur les circonstances dans lesquelles l'orphelinat de Sivas fut abandonné, en 1920, et sur l'arrivée des orphelins en Suisse, voir K. Meyer, *L'Arménie et la Suisse*, Villeurbanne 1987, p. 143-151.

Comment es-tu sorti de Corinthe?

En 1926, ils ont commencé à disperser les enfants. Mon frère et moi avons été envoyés à Syra, et de là, je suis venu avec dix filles et dix garçons à Begnins, en Suisse. Mon frère était déjà trop grand. Ma sœur avait été expédiée en Egypte depuis Corinthe sans qu'on sache pourquoi. Pour moi, la Suisse, c'était la boîte de lait condensé Nestlé…

L'arrivée en Suisse?

On est parti de Syra sur un bateau de marchands dans les cales; on a débarqué à Marseille dans la soirée. Puis on a pris le train au milieu de la nuit jusqu'à Genève, parce qu'il y avait là déjà un foyer arménien[65]. Je me rappelle très bien le premier vrai repas chaud de ma vie: pommes de terre, épinards et deux oeufs au plat. Voilà! Ensuite, dans l'après-midi, on est parti vers Begnins. Si je me souviens bien, c'était le 24 décembre 1926. Je suis resté à Begnins environ quatre ans. En 1930, je suis descendu à Genève.

A Begnins, tous nos professeurs étaient des Arméniens principalement de Paris et aussi de Genève. Tous les enseignements étaient en arménien. Nous avons eu à un moment la visite du Conseiller Fédéral Giuseppe Motta qui était arménophile et nous aimait beaucoup[66]. Le projet de Begnins était de nous permettre de retourner en Arménie (nous avions tous une admission provisoire), mais très vite, cela est apparu utopique aux responsables.

Est-ce qu'il y avait une composante nationale ou nationaliste dans les enseignements?

Non, pas du tout. Simplement, les enseignements étaient donnés en arménien, c'est tout. Entre nous, on parlait pas vraiment de notre origine arménienne. Tu sais, quand on est gamin, on s'amuse… Tout le monde était sur un même pied d'égalité: c'est là que j'ai perdu le sens que j'avais une famille; on perd le sens de la famille.

65 Sur le foyer arménien (ouvert en 1921-1922), voir V. Calzolari, *art. cit.*, § 2. 2

66 Sur G. Motta et son attitude arménophile, v V. Calzolari, *art. cit.*, § 2.2 & § 3

Donc aussi de la nation…

Oui. Le but, c'était d'aller à l'école, faire les devoirs, apprendre un métier et s'installer, à Genève. On ne parlait pas d'un retour possible.

Parle-moi de la "plongée" dans les écoles genevoises.

Les professeurs m'aimaient bien. J'ai suivi les cours de l'Ecole de Commerce; tu sais, à l'époque, les écolages étaient payants. La direction savait pertinemment que les jeunes du foyer n'avait pas d'argent. Alors ils ne nous faisaient pas payer, ils avaient trouvé un arrangement avec Anthony Krafft-Bonnard, le pasteur qui s'occupait du Foyer[67]. Nous étions tous très bien considérés, les professeurs nous aimaient bien parce que nous nous donnions de la peine.

Et les difficultés pour trouver un emploi ?

Quand j'ai fini l'école, c'était au milieu des années trente, c'était la crise. C'était très dur de trouver du travail ; il n'y en avait déjà pas pour les Suisses. J'ai été ouvrier chez Adler, un fabricant de chaussures d'origine juive ; lui, il ne donnait pas forcément la priorité aux Suisses. Puis, pendant la guerre, j'ai été envoyé dans un camp de travail du côté de Fribourg, comme les autres réfugiés, avec les détenus de droit commun. Je me faisais voler tout ce que j'avais. Après la guerre, c'était dur avec un petit salaire d'ouvrier, ma mère à la maison et ma fille qui était née en novembre 1944. C'est seulement en 1959 qu'on a été naturalisé et puis, j'ai été employé par les Services Industriels de Genève, comme comptable en 1961, et là, j'avais enfin trouvé la sécurité matérielle. Mais parfois, il arrivait qu'un collègue me dise que je mangeais le pain des Suisses… Je n'y prêtais pas vraiment attention, et je trouvais qu'après tout, j'avais bien mérité mon pain !!

Propos recueillis par Stefan Kristensen

67 Sur A. Krafft-Bonnard, voir V. Calzolari, *art. cit.*, § 2. 2 (notamment note 21) et § 3.

ՀԱՅԵՐԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ
(XIX-XX դդ.)

Վ. Բարխուդարեան

Եւրոպական այն երկրների համար, որոնք կրել էին թուրքական ազբեսխայի ծանր հետեւանքները կամ այդ վտանգը դամոկլեան սրի նման կախուած է եղել նրանց վրայ, դժուար չէր հասկանալ արհաւիրքների ենթարկուած հայերի վիճակը: Յոյժ գնահատելի ու բնութագրական է, որ ջերմ վերաբերմունք դրսեւորեց կենտրոնական Եւրոպայում գտնուող, խաղաղասիրական սկզբունքներով առաջնորդուող մի այնպիսի երկիր, ինչպիսին Շուէյցարիան էր՝ երկիր, որը չի առնչուել թուրքական ագբեսխային եւ իր ձեռնարկումները պայմանաւորուած են եղել միմիայն մարդասիրական ձգտումներով:

Հայերը Շուէյցարիային ծանօթ էին գերազանցապէս պատմութեան նոր դարաշրջանում: Այդ երկիրը եւ մասնաւորապէս՝ մայրաքաղաք Ժնեւը մշտական ճգողական ուժ է ունեցել հայ երիտասարդութեան համար: Ժ-ԺԹ դարի կէսերից հայերը Շուէյցարիա էին մեկնում հիմնականում բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար: Ժնեւում են ուսանել Գր. Արծրունին, Աւ. Իսահակեանը, Դ. Դեմիրճեանը եւ շատ ուրիշ գործիչներ: Ժնեւում, Լոզանում տարբեր ժամանակ բացուել են հայկական դպրոցներ, կազմակերպուել տարբեր հասարակական ընկերութիւններ: Տակաւին 1887 թ. ուսանող երիտասարդները Ժնեւում հիմնեցին Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ կուսակցութիւն, որը սոցիալիստական գաղափարներ քարոզելու հետ մէկտեղ առաջնահերթ խնդիր էր համարում Արեւմտեան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու հարցը:

Վերեւում յիշատակուած 1894-1896 թուականների կոտորածներին Շուէյցարիան իր աւանդական հումանիստական մօտեցմամբ անմիջապէս արձագանքեց[1]: Այնտեղ ամէն ինչ արուեց կատարուած

[1] Շնորհակալութիւն եմ յայտնում պատմաբան Մերուժան Կարապետեանին արժէքաւոր նիւթեր տրամադրելու եւ Անահիտ Գրիգորեանին՝ գերմաներէնից թարգմանութիւններ կատարելու համար:

բարբարոսութիւնների իրական պատկերը բացայայտելու եւ որքերին ու փախստականներին ամէն տեսակ օգնութիւն հասցնելու համար: Մարդասիրական այդ շարժումն ընդգրկել էր ամբողջ երկիրը, որին մասնակցում էին հասարակութեան բոլոր շերտերը:

Ստոյգ տեղեկութիւններ ստանալով Թուրքիայում հայերի կոտորածների մասին՝ Շուէյցարիայում հաւաքւում է անհաւատալի չափերի՝ 430 հազար ստորագրութիւն կատարուող բարբարոսութիւնները դադարեցնելու համար: Պրոֆեսոր Ծուրերը, այդ դիմումը յանձնելով պրեզիդենտին, ասում է. «Այս խոշորագոյն դրամայի, խոշորագոյն ցաւի արտայայտութիւն է քրիստոնեայ հայ ժողովրդի նկատմամբ, որի հանդէպ կատարւում է սարսափելի ոճրագործութիւն»[2]: Պրեզիդենտ Դոյխերը պատգամաւորներին եւ բազմահազար ստորագրութիւններով դիմումն ընդունում է բարեհաճ: Նա յայտնում է, որ Բունդեստագը որեւէ դիւանագիտական միջամտութիւն կատարել չի կարող, սակայն ինքը միանգամայն համամիտ է բողոքագրի ոգուն: Պատգամաւորներից մէկը յաւելում է, որ դիմումը արտայայտում է ամբողջ երկրի բնակիչների տրամադրութիւնը[3]:

Ցեղերալ պրեզիդենտին եւ Բունդեստագին ուղղուած 49 քաղաքացիների դիմումի մէջ, յիշատակելով չարդերը, նշւում է, որ դրանք «...սարսափելի ոճրագործութիւն են մարդկութեան հանդէպ, որոնք քրիստոնեայ ժողովուրդներին համակում են խոր ցաւսմով»[4]:

Ականատեսներից մէկը պատմում է, որ կոտորածները սկսուել են 1894 թ. Սասունում, եւ որ այն խրախուսւում է կառավարութեան կողմից: Ապա նկարագրում է կատարուող ոճրագործութիւնների տեսարանները, որին զոհ են գնում լիովին անզէն, բարեկամների կողմից վտանգի մէջ թողնուած քրիստոնեաները: Հայերին հարկադրում են ուրանալ իրենց հաւատը եւ ընդունել մահմէդականութիւն, իսկ ով չի ընդունում՝ սպանւում է: Վերջում նշում է, որ անգամ այդ պայմաններում ժողովուրդը մաքառում է, որոշ տեղերում ասկեարներից զէնքը խլում եւ ուղղում նրանց դէմ: Արտասահմանում ապրող հայերը

[2] Բեռնի ֆեդերալ արխիւ, արխիւային համար (ֆոնդ) 688, գործ 2001:

[3] Նոյն տեղում:

[4] Նոյն տեղում:

ծրագրեր են մշակում թուրքական տիրապետութիւնից ազատագրուելու, հայկական անկախ պետութիւն վերականգնելու մասին[5]:

Բեռն քաղաքի այդ նոյն արխիւում պահւում է «Թաւրէէ» պարբերականի 1896 թ. մայիս ամսուայ «Թուրքական ոճրագործութիւնները հայ քրիստոնեաների նկատմամբ» խորագրով յօդուածը, որն ընթերցողներին ծանօթացնում էր Թուրքիայում կատարուող ոճրագործութիւնների[6]:

Հէնց կոտորածի տարիներին Ցիւրիխում հրատարակւում է շուէյցարական ժողովրդին ուղղուած «Հայաստանի օգնութեան կանչը» գրքոյկը, որից ստացուած միջոցները յատկացուելու էր թուրքական եաթաղանից տուժած հայերին: Այնտեղ տպագրւում է էրզրումի ու Կոստանդնուպոլսի հայկական շրջանակներից ստացուած երկու նամակ, որոնցում երախտագիտութիւն է յայտնւում Շուէյցարիայում կազմակերպուած օգնութեան համար: Ապա բերւում են խօսուն թուեր, թէ որքան հայեր են մնացել ընչազուրկ ու անօթեւան, եւ որ որբերի թիւը հասնում է 60 հազարի: «Հայաստանին Շուէյցարիայի օգնութեան միութիւնը» ունէր գործնական օրգան՝ յանձին կենտրոնական բիւրոյի: Միութիւնը իր մասնաճիւղերն ունէր Նոյխատելում, Բեռնում, Ցիւրիխում եւ այլ տեղերում: Կոտորածներից տուժողներին օգնելու համար Բազելում կազմակերպուել էր կանանց կոմիտէ:

Ժնեւի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի գրադարանում առանձին գրքոյկներով պահպանուել են այդ միութիւնների ու նրանց բիւրոների զեկուցագրերը կոտորածների եւ տուժածներին օգնութիւն կազմակերպելու մասին: Շուէյցարիայի օգնութեան միութիւնների կենտրոնական բիւրոյի 1896-1897 տարուայ զեկուցագրում փաստական կոնկրետ տուեալներով ներկայացւում է կատարուած հանգանակութիւնը, որբանոցներին տուած օգնութիւնը: Նշւում է, որ Մարաշում կան 3000 հայրազուրկ որբեր, որոնց քանակն աւելացել է Զէյթունից բերուած որբերով[7]:

5 Նոյն տեղում, թ. 34:

6 Նոյն տեղում, թ. 1-2:

7 Զեկուցում Հայաստանին Շուէյցարիայի օգնութեան միութիւնների գործունէութեան մասին, Նոյխատել, 1897, էջ 1-8, 40-43 (գերմաներէն):

Յատկանշական է, որ այդ ընկերութիւնների զգալի մասը պահպանուեցին եւ շարունակեցին գործել կոտորածներից յետոյ էլ, նաեւ 20-րդ դարի սկզբներին: Դրանք հիմնականում զբաղուում էին որբանոցների պահպանման խնդրով: Այսպէս, օրինակ, «Շուէյցարիայի հայերի բարեկամների միութիւնը» իր գործունէութիւնը շարունակեց մինչեւ 1918 թուականը: Բարեգործական այդ կազմակերպութիւնների զեկուցագրերում մանրամասն ներկայացւում է նուիրատուութիւն կատարողների ցուցակը, որբանոցների վիճակը, որբերի տուեալները եւ այլ պարագաներ: 1899-1900 թթ. զեկուցագրում նշւում է, որ Շուէյցարիայի կողմից որդեգրուած որբերի թիւը անցնում է 500 հոգուց: Նրանցից պահւում են Սուազում՝ 312, Մարաշում՝ 40, Այնթափում՝ 30, Բրուսայում՝ 30, Զմիւռնիայում՝ 17, Երուսաղէմում՝ 12 հոգի եւ այլն[8]: Ապա բերւում են դրամական մանրամասն հաշուետուութիւն մուտքի եւ ելքի, երեխաների զբաղուածութեան, նրանց դաստիարակութեան հետ կապուած հարցերի մասին եւ այլն:

Այս ամէնը նկատի ունէր հայկական կոտորածների հետեւանքով առաջացած որբերի պատմութիւնը հետազօտող Լիպարիտ Ազատեանը, երբ գրում էր. «1895-1896 թթ. թրքական ջարդերը լայն արձագանք կը գտնեն նաեւ Զուիցերիոյ մէջ, եւ զանազան հայասիրական միութիւններ ու կազմակերպութիւններ կը հիմնուին Զուիցերիոյ մեծ քաղաքներուն մէջ... ժողովուրդը տեղեակ պահելու համար հայ բեկորներուն վիճակին եւ անոնց օգնութեան ձեռք երկարելու աշխատանքներուն մասին»[9]:

Հայերի նկատմամբ Շուէյցարիայի մարդասիրական վերաբերմունքը նոյն ձեւով շարունակուեց նաեւ հետագայում՝ առաջին աշխարհամարտի ժամանակ կատարուած ցեղասպանութեան ժամանակ: Նախ՝ այս դէպքում թուրքական ոճրագործութիւնների ե՛ւ մեթոդները, ե՛ւ ծաւալները անհամեմատ աւելի դաժան ու վիթխարի էին: Դրանից բացի, Շուէյցարիայի բարեգործական հասարակական հաստատութիւնները ծանօթ էին Արեւմտեան Հայաստանի հայերի իրավիճակին եւ երկար տարիների ընթացքում փորձ էին ձեռք բերել:

8 Նոյն տեղում, Նոյխատել, 1900, էջ 1:

9 Լ. Ազատեան, Հայ որբերը մեծ եղեռնի, Լոս Անջելըս, 1995, էջ 185:

Բազմաթիւ փաստաթղթեր, ականատեսների վկայութիւններ կան Թուրքական կառավարական շրջանների կողմից ցեղասպանութիւն կազմակերպելու մասին: Նկարագրւում են անմարդկային վայրագութիւնները, որ կատարւում էր հայ եւ միւս ժողովուրդների խաղաղ բնակիչների նկատմամբ:

Միջազգային հայանպաստ լիգայի գործադիր կոմիտէի անդամ Քրաֆթ-Բոննարդը եւ Բելգիայի սենատոր Լա Ֆոնտանը «Հայաստանի ժամը» փոքրիկ գրքոյկում կոչ են անում բողոքի ձայն բարձրացնել կատարուող գազանութիւնների դէմ: Հզօր պետութիւններից նրանք պահանջում էին միջոցներ ձեռնարկել Թուրքիայի դէմ. «Ժամն է լուրջ եւ մեծ,- գրում է Լա Ֆոնտանը,- իշխանութիւններին մի վերջին հնարաւորութիւն է ներկայանում՝ խուսափել ապագայ սերունդների ահեղ դատաստանից: Հայաստանի փրկութիւնը կը դառնայ միջազգային արժանապատւութեան բացայայտ նշան» (էջ 4):

Ապա նրանք ընթերցողին են ներկայացնում մի շարք ուշագրութեան արժանի պաշտօնական փաստաթղթեր: Թուրքական իշխանութիւնների կողմից ցուցում է տրւում, որ հայերի տեղահանութիւնը կատարուի արագ, առանց խղճահարութեան, եւ ոչ թէ այն դառնայ «հաճելի ճամբորդութիւն»: Հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ կոնսուլները զեկոյցներ են ուղարկում իրենց երկրներ՝ այնպէս անել, որ տեղահանութեան ընթացքում ուշադրութիւն յարուցող իրադարձութիւններ չկատարուեն: Ջերբակալել այն մարդկանց, ինչպէս մի ամերիկացի թղթակցի, որ տեղահանութեան մասին նկարներ, իրեղէն ապացոյցներ է ձեռք բերել:

Ներքին գործերի նախարարը հեռագրում է Հալէպի պրեֆեկտին (N 691). «Գաղտնի ոչնչացրէք արեւելեան նահանգների իւրաքանչիւր հայի, որին որ որեւէ տեղ ձեր շրջապատում կարող էք գտնել» (էջ 9):

57 համարի հրամանագրում բարձրատեանից տեղահանութեան գլխաւոր տնօրինութեանը յայտնելով, որ տեղահանուած հայերի միայն 10%-ն է տեղ հասել, նրանց մեծագոյն մասը սովից, հիւանդութիւններից մահացել են՝ աւելացնում է. «Վարուէք այդ մարդկանց հետ ամենայն դաժանութեամբ» (էջ 9):

«Նիւթեր 1915 թ. հայերի ճակատագրի գնահատման մասին» ձեռագրի իրաւունքով 1915 թ. Բազելում տպագրուած 32 էջանոց գրքոյկում ուշագրաւ փաստեր է բերուած: Այստեղ նշուած է, որ ապրիլի 28-29-ի գիշերը Կոստանդնուպոլսում աքսորեցին հոգեւոր առաջնորդին եւ դեպուտատների, պրոֆեսորների, գրողների, բժիշկների, արուեստագէտների: Մայիսի 20-ից սկսուեց տեղահանութիւնը: Միայն մարտ-ապրիլ ամիսներին Վան-Էրզրումում 500 գիւղ էր կողոպտուել եւ աւելի քան 26.000 մարդ սպանուել: Տրւում է զանգուածային կոտորածների, թալանի մանրամասն նկարագրութիւնը (էջ 5-9):

Գերմանական Կարմիր խաչի կողմից Երզնկա աշխատանքի ուղարկուած բուժքոյրը պատմում է հայերի տեղահանութեան, սպանութիւնների, թուրքացման, աղջիկների հարեմներ տանելու մասին (էջ 15-23): Ապա աւելացնում է, որ Դիարբեքիրից 1200 երեւելի հայեր ձերբակալուեցին, որոնց պէտք է տանէին Մոսուլ, սակայն նրանք «անհետացան»: Նոյն ժամանակ մայիս ամսին 700 երիտասարդ տղամարդ զօրակոչուեցին իբր խճուղու շինարարութեան վրայ աշխատելու, սակայն նրանց մասին եւս ոչ մի լուր չկայ (էջ 27-29):

Գերմանացի մի ուսուցիչ ականատեսի հաւաստիութեամբ նկարագրում է տեղահանուածների անմխիթար վիճակը, նրանց տեսքն այնպիսին էր, որ տեղի արաբները (Բեյրութում) չէին կարողանում զսպել իրենց արցունքները: Շուէյցարացի մի ինժեներ դատարանի առաջ է կանգնում այն բանի համար, որ մի քարաւանի սուված կանանց ու երեխաների հաց է տուել[10]:

Թուրքիայում մահացած մի գերմանացու գրառումներում կարդում ենք. «Մահմեդականները ինձ նորից ու նորից էին ասում, որ Գերմանիան է, որ հայերին այս ձեւով թոյլ է տալիս բնաջնջել»[11]:

«Հայաստան ու հայերը» նկարազարդ մէկ այլ գրքոյկում բերուած նիւթի միջոցով Շուէյցարիայի բնակիչներին ծանօթացնում է հայ ժողովրդի հետ, նշում հայերի քաղաքակիրթ, հին ժողովուրդ լինելու հանգամանքը: Խօսւում է հայ մշակոյթի, գրականութեան մա-

---

10 Նիւթեր 1915-1916 թթ. հայերի ճակատագրի գնահատման վերաբերեալ, Բազել, 1916, էջ 5-16 (գերմաներէն):

11 Նոյն տեղում, էջ 25:

սին, եւ որ «առաջին ժողովուրդն էին, որ քրիստոնէութիւնն ընդունեցին որպէս պետական կրօն»: Ապա ցոյց է տրւում, որ Թուրքիան, օգտուելով պատերազմի խառնակ վիճակից, որոշեց սուս ու փուս ոչնչացնել ողջ հայ ժողովրդին:

Շուէյցարիայի բունդեստագը անմիջապէս արձագանքում է Թուրքիայում կատարուող ոճրագործութիւններին եւ նշում, որ եթէ 1890-ական թուականներին իրենք զգուշանում էին, այժմ այլ է իրավիճակը. կարող են իրենց ձայնը բարձրացնել: Ապա շեշտւում է, որ հայերի հետ միասին հարկաւոր է օգնութեան ձեռք մեկնել նաեւ թուրքական վայրագութիւններից տառապող միւս ժողովուրդներին՝ յոյներին, հրէաներին, սերբերին, արաբներին[12]:

Բերւում է մի հիւպատոսի զեկուցագիր, թէ ինչպէս մի քանի հազար տղամարդկանց ձերբակալեցին տարան սարերը եւ 14 հոգանոց խմբերով բոլորին ոչնչացրին: Յաջորդ զեկուցագրում խօսւում է Տրապիզոնում որբանոց կազմակերպելու մասին[13]:

Բաղդադի երկաթուղու ինժեները եւ մի գերմանացի ճանապարհորդ պատմում են, որ հանդիպել են տեղահանուածների քարաւանի եւ տեսած սարսափելի պատկերների պատճառով օրերով ոչինչ ուտել չէին կարողանում[14]:

Գերմանական մի թերթի թղթակից Հարրի Շթիւրմերը հաղորդում է Կոստանդնուպոլսում կատարուած դէպքերի մասին: Ապա յայտնում է հետեւեալը. Գերմանիայի դեսպան Վոլֆ-Մետեռնիխը, այդ սարսափելի դէպքերի մասին տեղեակ է պահել գերմանական կառավարութեանը: Դրա համար երիտթուրքական իշխանութիւնները ասել են նրան, որ նա ազատուել է դեսպանի պաշտօնից եւ փոխարինուել մէկ ուրիշով[15]:

1918 թ. Ժնեւում մեծ հաւաք է տեղի ունենում, ուր շօշափւում է նաեւ հայ փախստականների ու որբերի հարցը: Ընդունւում է յատուկ որոշում՝ ուղղուած չէզոք երկրների կառավարութիւններին[16]:

12 Բեռնի ֆեդերալ արխիւ, ֆ. 688, գ. 2001, թ. 4-5:
13 Նոյն տեղում, թ. 6-7:
14 Նոյն տեղում, թ. 12-13:
15 Նոյն տեղում, թ. 17-19:
16 Նոյն տեղում, թ. 6:

Շուէյցարիայի բազմաթիւ կազմակերպութիւններ ու անհատ նուիրեալներ բազմաբնոյթ օգնութիւն կազմակերպեցին պատերազմի տարիներին եւ հետագայ տասնամեակների ընթացքում: «Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ,- գրում է Լ. Ազատեանը,- երբ ամերիկացիները կը քաշուին Թուրքիայէն, զուիցերական համագործակցութիւնը աւելի մեծ թափ կ'առնէ: Որպէս չէզոք ազգի ներկայացուցիչ՝ ան կը յաջողի հազարաւոր հայ որբեր ազատել»[17]:

Այսպիսով, տակաւին միջնադարում Արեւելեան եւ Կենտրոնական Եւրոպայի երկրները, այդ թւում եւ այդ երկրներում հաստատուած հայերը մաքառել են թուրքական ագրեսիայի դէմ:

Հետագայում, 19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբներին, հայկական կոտորածների ու ցեղասպանութեան ժամանակ դատապարտել են Թուրքիայում կատարուող ոճրագործութիւնները: Այդ երկրներում համակողմանի օգնութիւն է կազմակերպուել փախստականների եւ որբերի նկատմամբ:

Այս ասպարէզներում մեծ եւ որոշակի է եղել խաղաղասէր Շուէյցարիայի եւ նրա ողջ բնակչութեան դիրքորոշումն ու բարեգործական ձեռնարկումները:

17 Լ. Ազատեան, նոյն տեղում, էջ 186:

HRAND NAZARIANTZ E ANTONIO BASSO: PAGINE INEDITE DI UN'AMICIZIA.

G. Uluhogian
(Università di Bologna)

In altra occasione mi è capitato di dire che dagli archivi pubblici e privati italiani può ancora emergere interessante materiale relativo alla presenza e all'attività di armeni che in un modo o nell'altro sono legati alla storia d'Italia, pur mantenendo inalterata la loro identità etnica. Me ne hanno dato recente conferma i documenti messimi gentilmente a disposizione dalla famiglia Basso di Milano, che svelano un'amicizia finora ignota di Hrand Nazariantz con la nobile figura di Antonio Basso (1902-1976).

Questi, meno famoso fra gli armeni del fratello Lelio (1903-1978), fondatore del Tribunale Permanente dei Popoli che nella seduta del 13-16 aprile 1984 riconobbe a Parigi il genocidio degli armeni, è tuttavia una di quelle figure che hanno onorato la storia civile e culturale dell'Italia del Novecento. Uomo di scuola, dopo aver a lungo insegnato in vari istituti, ebbe alti incarichi presso il Ministero della Pubblica Istruzione, fino a diventare membro del suo Consiglio Superiore e a meritare nel 1960 la medaglia d'oro dei benemeriti della scuola, della cultura e dell'arte. Dotato di forte passione civile, egli si interessò alla politica nel senso più alto della parola: operare perché gli uomini, nel rispetto delle reciproche posizioni e idee, costruiscano una convivenza ispirata alla dignità di ciascuno, nella ricerca della non facile via della pace[1]. Le sue convinzioni morali furono ferme e libere e si estrinsecarono nell'azione e negli scritti per più di cinquant'anni incontrando, come era naturale, l'opposizione del regime fascista. Arrestato una prima volta nel 1928, partecipò alla lotta di liberazione nel Partito d'Azione di cui divenne segretario a Milano fino al

[1] Si veda su di lui la testimonianza rigorosa e affettuosa del figlio: Antonio Basso, *Responsabilità della pace. Cultura e pragmatismo pacifisti di un militante senza bandiere* (Saggi editi e inediti 1919-1976 scelti e introdotti da Ugo Basso), Casale Monferrato 1987.

1945. Proprio in quest'anno fu denunciato al Tribunale Speciale e incarcerato. Dopo la Liberazione, egli continuò l'attività di pubblicista sui problemi della scuola - per venticinque anni sarà l'anima della Federazione Nazionale Insegnanti Scuole Medie, da lui stesso fondata, - e della politica internazionale. In questo campo, già dal 1937 aveva avuto l'incarico dall'Istituto per gli Studi di Politica Internazionale, con sede a Milano, di preparare una Enciclopedia di politica internazionale del secolo XX; è del 1946 il suo *Dizionario di Cultura Politica*.

L'attenzione ai problemi delle minoranze, troppo spesso schiacciate nel gioco delle grandi potenze sulla scena internazionale, e la convinzione che ciascun popolo avesse diritto a una vita pacifica e dignitosa nel concerto delle Nazioni segnano particolarmente l'impegno di Antonio Basso in tutto il corso degli anni Venti, in cui moltiplica i suoi interventi in varie testate di importanza nazionale[2].

Non è quindi sorprendente che nel primo dopoguerra, quando l'opinione pubblica mondiale era profondamente emozionata dalle notizie relative al genocidio degli armeni in Turchia, il giovane Antonio Basso cogliesse la gravità e la complessità di questa tragedia, che trovò in Italia, a quell'epoca, nell'armeno Hrand Nazariantz l'uomo che la incarnava e se ne faceva banditore.

Questi, dopo essersi fatto notare giovanissimo negli ambienti letterari e rivoluzionari di Costantinopoli, dove era nato nel 1886, aveva trovato scampo ai provvedimenti polizieschi contro di lui approdando nel 1913 in terra di Puglia, destinata a diventare sua patria d'adozione[3], proprio alla vigilia di quella guerra che avrebbe travolto il suo popolo.

[2] Cfr. l'elenco completo, curato dalla moglie Lucia Mascherpa, in appendice al succitato volume, pp. 228-236.

[3] Sulla sua vita e la sua opera poetica cfr. Mara Filippozzi, *Hrand Nazariantz, poeta armeno esule in Puglia*, Galatina (Lecce), 1987; più recenti il contributo, in un'ottica ampliata al problema delle relazioni interculturali, di B.L. Zekiyan, *Hrand Nazariantz, gli Armeni e l'Italia. Da una vicenda interculturale verso una nuova tipologia di confronto etnoculturale*, in "Annali di Ca' Foscari", XXIX, 3 (1990), serie orientale 21, pp. 135-150. Cfr. anche D. Cofano, *Il crocevia occulto. Lucini, Nazariantz e la cultura del*

Dotato di una straordinaria vitalità ed esuberanza intellettuale e umana, ricco anche dell'esperienza di studi condotti antecedentemente a Londra e a Parigi, egli reagì con forza non solo alla propria sorte, per cui era stato costretto ad abbandonare la patria, ma trasformò la personale esperienza dolorosa in un'attività di umanesimo liberale che lo accompagnerà poi in tutte le vicende della vita. All'indomani del suo arrivo in Italia, si fece promotore di iniziative concrete a favore dei suoi infelici compatrioti, creando alla periferia di Bari il villaggio di Nor Arax (Nuovo Arasse) per i rifugiati armeni, che ebbero così assicurata la sopravvivenza grazie alla piccola industria artigianale di tappeti che egli seppe organizzare con successo[4]. Ma fu soprattutto dopo la delusione politica derivata dal Trattato di Losanna (1918), nel quale nemmeno più il nome dell'Armenia compariva, che il poeta, bello d'aspetto e con un forte fascino personale, infelice per la patria perduta e i sogni infranti, seppe suscitare una forte corrente di simpatia nei confronti della causa armena nell'opinione pubblica italiana più sensibile. Sulla "questione armena" quale risultava alla sua analisi appassionata si è soffermata con attenzione Mara Filippozzi nella pregevole monografia già citata, alla quale si rimanda[5].

L'eco della presenza e degli scritti di un tale personaggio dovevano di necessità giungere fino ad Antonio Basso che, ancora giovanissimo, si era occupato dei problemi connessi con la pace e i diritti delle minoranze. Tra i suoi primi scritti, infatti, va annoverato l'articolo, pubblicato il 10 giugno 1922, che segna l'inizio della sua collaborazione a "La Vita

primo Novecento, Bari 1990, e P. Sorrenti, *Hrand Nazariantz, poeta e patriota*, Bari 1987.

4 Si veda al proposito Araldo di Crollalanza, *Risorge a Bari l'arte dei tappeti armeni*, in "Armenia" – Collana di saggi storico-letterari, *Testimonianze*, "Historia Imperii Romani (=HIM)", Roma 1940, p. 33: "Fu così che sorse a Bari, con l'iniziale nucleo della colonia dei profughi, un ente economico per la lavorazione dei tappeti armeni. ... Oggi un opificio moderno raccoglie in bella armonia la già numerosa colonia armena di Bari".

5 Cfr. M. Filippozzi, *op. cit.*, pp. 13-20.

Internazionale[6]", dal titolo *Dopo la Conferenza di Genova*[7]. *Pacificazione europea e questioni nazionali*, nel quale il ventenne autore passa lucidamente in rassegna tutti i problemi rimasti aperti, oltre quelli strettamente economici, dopo i trattati che hanno concluso la guerra, senza risolvere i problemi della giustizia per le nazioni minori. Come per un ritornello, i suoi paragrafi si aprono con le parole "V'è la questione ...", e, tra le altre, "V'è la questione dell'Armenia, la protomartire delle Nazioni, *per la quale è urgente la creazione di almeno un embrione di Stato indipendente*[8], che permetta a questo gloriosissimo fra i popoli di avere finalmente una patria dopo tanti eroismi proprii e promesse altrui ...". Risalta il tono di profonda partecipazione emotiva che fa supporre una conoscenza non superficiale della situazione armena. Non è improbabile che una persona come lui, attento al problema delle nazionalità, avesse fatto letture specifiche sull'argomento[9].

L'interesse per la politica internazionale, soprattutto l'atten zione alla problematica convivenza delle piccole nazioni con le grandi potenze, l'avevano guidato nella scelta della tesi di di laurea in Lettere che discusse nel 1926 sul tema *Le nazionalità in Europa nell'ora presente*. Qui, a proposito dei problemi di assimilazione cui vanno incontro le minoranze, egli scrive: "Gli accennati processi di assimilazione si compiono talvolta per lenta graduale spontanea adesione della minoranza alla nazionalità dominante, tal altra per snazionalizzazione violenta. Del primo caso può essere esempio l'avanzata, se pure non completa, assimilazione nazionale delle minoranze etniche che vivevano entro i vecchi confini d'Italia [...].

6 "La Vita Internazionale", Rassegna quindicinale illustrata, era l'Organo ufficiale della Società per la Pace e la Giustizia Internazionale, fondata nel 1897 da Ernesto Teodoro Moneta, alla quale A. Basso collaborò dal 1922 al 1935.

7 La conferenza internazionale, apertasi il 10 aprile 1922, era stata convocata per trattare della ricostruzione dell'economia russa e tedesca. Fu seguita dal Trattato di Rapallo (10 aprile) tra i governi sovietico e tedesco.

8 Il corsivo è nel testo.

9 Ricordiamo che un grande contributo alla conoscenza dei fatti d'Armenia apportò la rivista mensile "Armenia", pubblicata a Torino negli anni 1915-18, che quasi "in diretta" registrava le terribili cronache e le speranze continuamente deluse degli armeni.

Del secondo caso si hanno esempi a profusione, anche in tempi recenti, soprattutto in Turchia, in Russia [...]. Restano due procedimenti per la risoluzione del problema delle minoranze: lo sterminio e l'emigrazione forzata. Sono i procedimenti che hanno reso nazionalmente omogenea l'Asia Minore ed esclusivamente turco-curda l'Armenia, procedimenti per cui sono stati massacrati dal 1914 in poi un milione di Armeni e centinaia di migliaia di Greci e di Assiro-caldei, e per cui dalla stessa epoca 1.500.000 Greci, 800.000 Armeni, decine di migliaia di Bulgari hanno dovuto abbandonare la Turchia, e oltre 300.000 Turchi, 150.000 Bulgari e 35.000 Albanesi sono stati dopo la guerra cacciati di Grecia[10]".

E' chiaro quindi che la vittima e lo studioso di una tale situazione storica, entrambi non disposti ad accettarla come ineluttabile necessità, dovevano inevitabilmente incontrarsi.

Non conosciamo con certezza le circostanze nelle quali avvenne il primo contatto diretto fra i due, ma possediamo elementi sufficienti per ricostruirle. Nella corrispondenza di Hrand Nazariantz indirizzata ad Antonio Basso - la materia sulla quale è costruito il presente contributo – il primo segno della loro amicizia è dato da una cartolina in francese, il cui testo è il seguente: "*Bari, 12 Avril 1924. Mon cher ami, Excusez moi si j'ai tardé à vous écrire et remercier chaleureusement de l'envoi de la revue "Vita internazionale" où vous aviez si aimablement fait publier ma conférence. J'ai reçu aussi votre généreuse et émouvante lettre et suis profondement sensible à l'estime et à la sympathie que vous m'y témoignez. Selon votre désir, par ce même courrier, recommandés, je vous envois mes trois volumes de poesies: "I Sogni Crocefissi" "Vahakn" et "Lo Specchio". Donnez moi vos bonnes nouvelles et croyez moi toujours très affectueusement votre Hrand Nazariantz*[11]".

L'accenno del Nazariantz alla sua pubblicazione nella rivista "La Vita Internazionale" riguarda l'articolo *Esiste ancora un'Armenia?* comparso nel numero del 10-25 febbraio 1924, per la mediazione del

10 Cfr. A. Basso, *op. cit.*, pp. 60-61.

11 Questa, come tutte le lettere che si citeranno in questo contributo, appartengono all'archivio della Famiglia Basso.

Basso che, come abbiamo visto, già da due anni collaborava alla rivista. Ancora più illuminante è la nota in calce all'articolo – siglata N. d. R., forse lo stesso Basso - , che permette di ipotizzare con buona probabilità perfino la data del loro incontro. Vi si dice infatti che lo scritto era la riduzione della conferenza tenuta dal poeta armeno a Milano il 20 gennaio dello stesso anno presso il Circolo Filologico, su un tema più vasto: *Armenia artistica e letteraria*. E' naturale pensare che l'intellettuale e pubblicista milanese proprio in questa occasione abbia incontrato per la prima volta l'esule, lo abbia apprezzato e lo abbia invitato a scrivere per la Rivista il suo intervento.

L'amicizia che si strinse tra i due, per l'arco di tempo che va dal 1924 al 1946, è testimoniata dalle carte raccolte nell'archivio della famiglia Basso. Si tratta, da parte del Nazariantz, di 17 cartoline postali o illustrate, 22 lettere, 7 composizioni poetiche dattiloscritte con dedica autografa del poeta ad Antonio Basso, un dattiloscritto di 178 pagine, modestamente rilegato, a nome Hrand Nazariants-Ubaldo Achilli, intitolato *Antologia di poeti armeni*[12], 3 volumi di poesie, e precisamente: 1) *I sogni crocefissi*, Bari 1916, con dedica autografa: *Ad Antonio Basso, questa fiorita di martiri offre con grato animo e simpatia l'esule sognatore dell'Oriente Hrand Nazariantz, Bari, 1924;* 2) *Lo specchio*, Bari 1920, con dedica autografa: *Ad Antonio Basso, questo piccolo paradiso delle Ombre dove celestemente triste canta l'anima del mio Oriente immortale, fraternamente Hrand Nazariantz, Bari, 1924*; 3) *Vahakn*, Bari 1920, con dedica autografa: *Ad Antonio Basso, questo Appello Stellare della mia terra eroica e sanguinante con affetto fraterno, Hrand Nazariantz, Bari 1924*[13]. Completano il materiale una fotografia del poeta di cm.22x16,5 color seppia eseguita da Cav. Uff. Antonelli-Matteucci, Via Piccinni 24, Bari, con dedica autografa sul retro: *à Antonio Basso grande conscience,*

12 L'importante *Antologia*, sulla quale ritorneremo, è tuttora inedita.

13 Sono questi i tre volumi inviati insieme, di cui alla lettera sopra menzionata.

fraternellement Hrand Nazariantz. Bari, 1926, inoltre 5 opuscoli della collana "Armenia"[14] e la minuta di una lettera di A. Basso al Nazariantz.

Il tempo coperto dalla corrispondenza tra Nazariantz e Basso (1924-1946) corrisponde proprio al periodo sul quale sono più scarse le notizie circa il poeta, secondo l'osservazione della Filippozzi: "Da questo momento [il 1924, anno della pubblicazione a Milano di *Tre poemi*] bisognerà attendere sino alla fine della seconda guerra mondiale prima che un'altra opera del Nazariantz veda le stampe. Anche le notizie biografiche a lui relative sono molto scarse ed incerte durante tale ventennio"[15]. Di qui la particolare importanza che le lettere assumono per la biografia umana e letteraria dell'armeno. Ed è ad esse, soprattutto, che daremo la parola, limitandoci a collocarle, per quanto possibile, nel loro contesto storico.

In data 1 gennaio 1926, sulla rivista "Varietas" Antonio Basso pubblicava un lungo articolo intitolato *Gli Armeni*, a cornice di una bella fotografia dell'amico da lui firmata in caratteri armeni, il cui sottotitolo era: *Il loro numero. La loro angosciosa vita d'esilio. I loro poeti. Studio sintetico di Antonio Basso.* Dell'articolo merita una citazione l'attacco iniziale che, dopo quasi ottant'anni, non ha perso del tutto la sua attualità: "Quanti sono gli Armeni? Dove sono gli Armeni? [...] Tutto questo è mistero per i più [....]". Egli prosegue facendo un'accurata esposizione delle vicende armene durante la prima guerra mondiale, offrendo molti precisi dati sulla consistenza numerica della popolazione armena prima e dopo il genocidio, e termina con una commossa pagina su H. Nazariantz: "Anche in Italia vi sono cinquemila di questi profughi, ed è fra essi il notissimo poeta e patriota Hrand Nazariantz, che mi onora della sua

[14] Si tratta di una collana di monografie, della quale si è citato il volumetto *Testimonianze* alla nota n. 4, diretta da Lauro Mainardi, edizioni HIM, che, nell'ambito dell'ideologia fascista, si proponeva "la conoscenza dei Popoli del Mediterraneo Orientale e lo studio delle relazioni di essi con l'Italia Antica e Moderna al fine di rinnovare i vecchi legami, di potenziare gli attuali, di crearne dei nuovi". I cinque opuscoli sono i seguenti: 1 – *L'Armenia e gli Armeni nella poesia italiana*, Roma 1939-XVII; 2 – *L'arte armena*, Roma 1939-XVII; 3 - *Il volto eroico dell'Armenia*, Roma 1939-XVII; 4 – *Urfa e l'eroismo armeno*, Roma 1940-XVIII; 5 – *Testimonianze*, Roma 1940-XVIII.

[15] Cfr. M. Filippozzi, *op. cit.*, p. 20.

amicizia, il "sognatore innamorato della vita – come ebbe a definirlo un connazionale – che al suo inchiostro ha mischiato le lagrime", che noi italiani abbiamo imparato a conoscere attraverso le belle traduzioni di Cardile[16] e Giardini[17]. Anzi è proprio sotto i suoi auspici che è sorta un anno addietro a Bari la "Società Italo-Armena dei Tappeti Orientali", la quale impiega nella fabbricazione dei rinomati tappeti armeni quella colonia di profughi, che, alloggiati in miserabili baraccamenti, lavorano rapidi ed instancabili ripensando in silenzio al loro dolore. [...] Frattanto sugli Armeni profughi nel nostro paese veglia l'amorosa protezione del Poeta buono, che, esule da parecchi lustri traverso la Francia, l'Inghilterra e l'Italia, ha lottato indefessamente per la causa, senza poter adempiere il voto fatto, partendo, alla madre, come egli stesso ci narra nella commossa poesia a Lei dedicata: *Mistica anima, dolce quant'altri mai*[18] [...] Potranno dunque gli Armeni dispersi, questi figli del dolore, rivedere ancora le loro terre native? O dovranno concludere col Poeta: "E' triste morire in esilio!"?[19]". Il "Poeta buono", sensibile a questa rievocazione, si affretta a scrivere in data 30 dicembre 1925[20]: "Mon cher ami, je viens de lire dans la belle revue "Varietas" de notre De Luca, votre vibrante et profonde page consacrée à ma glorieuse et douloureuse Terre et je vous remercie de tout mon coeur. Au milieu de tant de mensonges, de lâchetés, de cruautés féroces et grondantes, des brutaux orgeuils, des vaines idéologies d'une civilisation écrite dans le sang des races opprimés, c'est un grand reconfort et une grande douceur de rencontrer des âmes comme vous et de se sentir aimé par vous, vaillant et charmant esprit qui sait comprendre le grand Poème de feu et de sang qu'est le martyre d'un

[16] Enrico Cardile fece parte del Movimento Futurista, fu grande amico del Nazariantz del quale tradusse varie raccolte di poesie, corredando, in particolare, *I Sogni Crocefissi*, di una "Premessa del traduttore e note bio-bibliografiche" sull'autore.

[17] Cesare Giardini tradusse *Tre Poemi*, Milano 1924, aggiungendo in appendice una "Nota sulla poesia armena e su H. Nazariantz".

[18] Sono riportate due strofe della lirica *Mater dolorosa*, pubblicata nella raccolta i *Sogni crocefissi*, p. 91.

[19] E' il primo verso dell'omonima lirica, pubblicata in *Vahakn*, p. 69.

[20] Si deve pensare che il numero di gennaio 1926 della rivista abbia visto la luce prima della fine dell'anno 1925.

peuple qui défie le Temps, de rencontrer des âmes largement ouvertes à toute idée de justice et de liberté : Vous êtes un de ces courageux frères du monde, esprit libre, qui me soutiennent, qui m'encouragent, et me font envisager sans frémir la tâche immense que j'ai entreprise. ....".

Nello stesso anno, in data 28 agosto, il Poeta ringrazia di nuovo l'amico per un altro articolo pubblicato su "La vita internazionale[21]", con queste parole: "Mon très cher Basso, je suis profondement sensible à ce nouvel témoignage de votre constante et fidèle solidariété: vous êtes vraiment une grande conscience, à qui je pense toujours avec affectueuse reconnaissance. Merci donc de tout cœur pour la vibrante et belle page que vous avez bien voulu à (*sic*) consacrer à notre "Nor Arax" dans la revue "La vita internazionale". [...] Bientôt je verais (*sic*) à Milan, comme vous voyez de la coupure ci-incluse pour tenir une brève conference sur la Musique Arménienne au "Théatre du Peuple" de votre ville, qui sera suivie d'un concert de chants populaires Arméniens. J'espère avoir alors la joie de vous revoir et parler longuement des choses de ma terre martyre. [...]"[22].

Poi, per più di un decennio, dal 1926 al 1937, solo alcune cartoline del Nazariantz, per lo più con gli auguri di Natale, di Capodanno o di Pasqua, attestano che l'amicizia non è interrotta, ma forse si è attenuata la comunanza di ideali. E' il periodo in cui Antonio Basso è sorvegliato per le sue idee politiche, tanto che nel 1928 sarà arrestato a Milano per attività antifascista e rilasciato dopo qualche settimana con la condanna di "ammonizione", equivalente alla libertà vigilata[23]: probabilmente queste vicende e l'impegno nella scuola, nonché una seconda laurea, in Giurisprudenza, conseguita nel 1936, lo tengono lontano dagli interessi letterari, che nella prima giovinezza si erano associati a quelli più spiccatamente politici, e allentano quindi i legami con H. Nazariantz. La corrispondenza riprende nel '37: il poeta armeno si prodiga a una raccolta

21 Non è chiaro a quale articolo egli si richiami.

22 Le lettere di Nazariantz sono tutte dattiloscritte tranne quattro: questa e quelle datate rispettivamente 16 dicembre 1941, 3 gennaio 1942 e 5 febbraio 1943.

23 Cfr. *Nota biografica*, p. 11 in A. Basso, *op. cit.*

di fondi in favore di Teresio Rovere[24], "che si trova nella più squallida miseria", per il quale è stata organizzata una colletta "come già fu fatto per il poeta Ceccardo Roccatagliata Ceccardi[25]", invitando l'amico milanese ad aderirvi.

Ed ecco, con rinnovato entusiasmo, una lettera del 30 marzo 1938 da Bari, su carta intestata *Norarax* (?)[26], *Rivista di letteratura ed Arte* annuncia al Basso: "Un mio ottimo amico, Giuseppe Sterlicchio, vuole pubblicare una rivista di arte e di letteratura, seria e indipendente. Pertanto si è rivolto a me perché lo coadiuvassi nella organizzazione della rivista stessa e di una redazione permanente", chiede quindi la collaborazione di Basso, lasciandogli piena libertà di disporre come crede della rivista. Non conosciamo la risposta, ma un'altra lettera, spedita due giorni dopo, dimostra che il suo corrispondente da Milano doveva avergli aveva chiesto in precedenza delle informazioni che attestano ancora una volta il suo permanente interesse per le questioni internazionali e più specificatamente armene. Infatti la lettera del 2 aprile 1938, scritta in francese, comunica due notizie biografiche, rispettivamente su Antranik[27], patriota della resistenza armena all'interno della Turchia durante la guerra, e su

24 Poco si sa di lui, se non che fu autore di una raccolta di liriche intitolata *Canti d'Europa*, delle quali una, intitolata *Armenia Eroica* è pubblicata in *L'Armenia e gli Armeni nella poesia italiana,* ediz. HIM, Roma 1939. Collaborò anche ad altri fascicoli dedicati all'Armenia sempre nelle edizioni HIM.

25 C. Roccatagliata Ceccardi (1872-1919), poeta ligure, giornalista e critico d'arte, visse una vita randagia, dominata dal pessimismo; da G. Viazzi, *Dal Simbolismo al Déco*, Torino 1981, è inserito fra i poeti ideosimbolisti.

26 Così credo di poter leggere la scritta, nella quale si intrecciano caratteri latini a probabili caratteri armeni.

27 Famoso eroe della resistenza armena (Shabin-Karahissar 1865 - Fresno 1927), diresse in vari momenti e in molti luoghi la lotta di liberazione degli armeni dal giogo turco, prodigandosi anche nella protezione delle popolazioni profughe e inermi. Nel 1919 abbandonò l'Armenia e dal 1922 visse in esilio negli Stati Uniti dove morì. L'anno successivo alla sua morte fu sepolto nel cimitero parigino "Père Lachaise", finché nel 2000 le sue spoglie sono state traslate in Armenia.

Alessandro Khadissian[28] presidente del Consiglio e Ministro degli Esteri della Repubblica d'Armenia nel 1918. La lettera del Nazariantz è chiosata a matita, sui margini, dal Basso, che completa con alcuni altri dati le notizie fornitegli, a dimostrazione, ancora una volta, della scrupolosa ricerca che lo guidava nella preparazione dei suoi interventi. Sempre nel'38 (8 maggio) una lettera angosciata annuncia a Basso l'assassinio del catholicos Khoren Muradbekian[29]. Per la sua importanza e perché dimostra come il Nazariantz si tenesse al corrente - non sappiamo per che tramite - degli avvenimenti che si svolgevano in Armenia sovietica, la riportiamo per intero: "Mon très cher Basso[30], Des terribles nouvelles arrivent de l'Arménie Soviétique d'Erivan. Le Catholicos, le Chef Suprème de l'Eglise arménienne, assassiné par les bolchéviques, notre plus grande institution religieuse nationale, la magnifique et séculaire cathédrale d'Etchmiazin dévastée violée et saccagée par les bandes de Stalin, le clergé déporté et dispersé. Aussitot (*sic*) que j'aurais autres détails du crime, je vous les communiquerai. Le Chef Suprème de l'Eglise arménienne a été toujours le "Catholicos de tous les arméniens", dont le siège était à Etchmiazin, sur le trone (*sic*) de St. Grégoire l'Illuminateur. Son activité dans l'Arménie sovietique (*sic*) a été très limitée, mais pour les croyants il était le Chef de l'Eglise arménienne et l'autorité suprème dans les domaines rituelles, théologique (*sic*) et administratives. La tragédie arménienne continue, mon cher frère. Hier sous les turcs,

28 A. Khadissian (Tiflis 1874 – Parigi 1945), membro del partito Dashnak (Federazione Rivoluzionaria Armena), è stato, come è detto nella lettera, Presidente del Consiglio della Repubblica Armena. Dopo la sovietizzazione dell'Armenia è vissuto fino alla morte in Francia.

29 Il catholicòs Khoren Muradbekian fu vittima del periodo più cupo delle persecuzioni staliniane contro la Chiesa: fu strangolato nel suo letto all'alba del 6 aprile 1938. Le autorità, che avevano attribuito ad infarto la sua morte, ne impedirono anche i funerali. La sua salma venne sepolta da alcuni fedeli nei pressi della chiesa di S. Gayane, e solo recentemente è stata traslata accanto agli altri catholicòi davanti alla cattedrale di Ejmiatzin.

30 Nelle lettere spesso, come in questo caso, è scritto Bassi, con la *i* finale corretta in *o*: è difficile stabilire se la correzione sia dovuta al mittente o al destinatario, che, leggendo il proprio nome inesatto, l'ha automaticamente corretto.

aujourd'hui sous les russes bolchéviques... Vous me demandiez la date de la mort du General (*sic*)[31]: c'est précisement 30 aout (*sic*), 1927. Je vous enverrai bientot (*sic*) la biographie complète de Bogos Nubar[32]. A bientot (*sic*) donc, mon très cher Bassi, et je vous embrasse très affectueusement".

Ma anche il "Poeta buono" nella nuova patria comincerà a conoscere momenti molto difficili, soprattutto dal punto di vista economico: come ogni esule di tutti i tempi, senza radici nella terra di accoglienza, il Nazariantz dovette adattarsi, per vivere, a lavorare come corrispondente in lingue straniere in imprese economiche e commerciali, dopo un periodo di insegnamento nelle scuole, che tuttavia, a varie riprese, gli venne tolto per la mancanza di un titolo di studio riconosciuto in Italia. Fasi acute di questa estrema indigenza, che farà dire a chi ricorderà gli ultimi suoi anni di vita, che egli era vissuto in una "bellissima povertà"[33], hanno lasciato traccia anche nella corrispondenza col Basso del 1939: il 14 ottobre "in un momento di grave sconforto", dovuto anche a una malattia, con estrema pudicizia, chiede aiuto "nella misura che credete e come il vostro cuore fraterno vi detterà". L'aiuto non si fece aspettare, se il 20 di quello stesso mese ringrazia con grande commozione l'amico e, con l'esuberanza sentimentale che spesso lo contraddistingue, scioglie un inno all'amicizia e alla solidarietà mostratagli dai "*suoi* fratelli d'Italia".

Nel '40, nel clima di rinnovato interesse per la causa armena, dovuta, come fa giustamente rilevare la Filippozzi[34], alla dominante ideologia fascista che enfatizzava l'espansione nel Mediterraneo, presentata come volontà di recuperare antichi legami storici fra l'occidente e l'oriente,

31 Il riferimento è ancora ad Antranik, v. nota n. 27.

32 Boghos Nubar (1851-1930) fu personaggio di grande rilievo nella storia armena del suo tempo. Formatosi in Svizzera e Francia, fu direttore delle ferrovie egiziane e fondatore dell'AGBU (Armenian General Benevolent Union). Dal catholicòs Gevorg V fu incaricato di presiedere la Delegazione nazionale armena presso la Quadruplice, che rivendicava il diritto a un'Armenia indipendente.

33 Si veda su ciò Giulio Gigante, *Nel ricordo di un amico sincero: Hrand Nazariantz, grandissimo poeta*, in "La voce del Mezzogiorno", 1 novembre 1974, p. 4, riportato da Filippozzi, *op. cit.*, p. 31.

34 Cfr. *op. cit.*, p. 21.

dopoché agli armeni era stata riconosciuta la nota di "arianità"[35], il Nazariantz ritrova lo slancio e l'entusiasmo dei suoi giorni migliori.

In preparazione di un volumetto delle edizioni HIM[36], che si intendeva pubblicare per celebrare l'anniversario della proclamazione della Repubblica Armena[37], il 29 maggio di quell'anno '40, egli chiede al Basso un articolo sull'Armenia: "Attendo da voi una forte pagina sulla nostra Armenia martire ed oppressa che anela sempre alla sua libertà e si fida dell'Italia, madre di leggi eterne, che può ridare giusti sorrisi di libertà alle genti oppresse nella luce dell'auspicata "pace con giustizia" voluta dal Duce". Nello stesso tempo comunica con gioia che la Reale Accademia d'Italia gli ha concesso un premio di lire duemila per la sua *Ode all'Italia*[38] e per la sua opera "di cultore e divulgatore delle Lettere Italiane in Oriente con pubblicazioni e conferenze". La lettera, del 2 aprile, deve avere trovato immediata eco nella simpatia e nella sensibilità di Basso, perché già il 24 dello stesso mese il poeta lo ringrazia dell'articolo inviato, ma gli comunica che il direttore delle edizioni HIM, Lauro Mainardi, lo pubblicherà a condizione che l'autore lo firmi integralmente con nome e cognome. La minuta della successiva risposta di Antonio Basso del 25 aprile apre uno squarcio sulla difficile situazione di quest'ultimo, che da tempo aveva preso le distanze dall'ideologia dominante. La copia della lettera[39], che testimonia l'affettuosa amicizia, ma anche la reticenza a pubblicare su un foglio dichiaratamente fascista, merita ampie citazioni: "Carissimo Nazariantz, Rispondo subito alla Vostra di ieri: Voi potete ben pensare che non avrei fatto la nota riserva se non vi fossi stato indotto da

35 Si veda a questo proposito il libretto *Armeni ariani*, Edizioni HIM, Roma 1939-XVII.

36 Cfr. *supra* e, più specificatamente, la nota n. 14.

37 Ricordiamo che dopo la vittoria degli armeni contro i turchi a Sardarabad, nel maggio del 1918 venne proclamata la Repubblica indipendente d'Armenia, destinata a durare poco più di due anni, fino al dicembre 1920 quando l'Armenia divenne una Repubblica socialista sovietica.

38 Una copia dattiloscritta, con dedica autografa datata Bari '939-XVII, come si è detto, si trova tra le carte dell'archivio Basso.

39 E' l'unica risposta al Nazariants da parte di A. Basso, di cui sia rimasta copia nell'archivio della Famiglia.

ragioni che hanno, almeno per me, un notevole peso. S'io potessi illustrarvi completamente il mio pensiero, ciò che ho fatto solo sommariamente nella precedente mia e che mi riesce d'altra parte difficile fare per lettera, son certo che anche Voi mi dareste ragione. Ho voluto darvi prova del mio indefettibile attaccamento alla Vostra Causa rompendo un riserbo che durava da anni, pur di non rifiutare, nei ristretti limiti delle mie possibilità, il mio contributo. Di più non vogliate chiedermi, e credete che non è senza un profondo rammarico ch'io son costretto a dirvi di no. Non penso d'altra parte che il mio modestissimo nome possa di per sé aggiungere alcunché all'opera: pensavo, e penso, che le poche precisazioni contenute nel mio articolo fossero non del tutto inutili, e che pertanto, con pseudonimo o sigla o in qualsiasi altro modo pur senza bisogno di far comparire il mio nome, potessero essere utilizzate. Pensavo insomma che, quel nulla che la pagina inviatavi potesse valere, potesse – se mai – valerlo per il suo contenuto e non per la firma. Comunque se non sarà possibile utilizzarla, mi resterà, col rammarico di non avervi questa volta potuto accontentare, la coscienza di avere almeno per parte mia fatto quanto potevo, e insieme il piacere di avervi potuto una volta di più riaffermare tutta la mia calda simpatia per Voi e per il Vostro popolo martire, al quale non cesso di augurare le migliori fortune. [...]".

La volontà di Basso fu rispettata e il volume *Testimonianze* nella collana Armenia delle edizioni "HIM" uscì effettivamente nel successivo mese di maggio con il contributo dal titolo *L'Armenia indipendente*, ma firmato con lo pseudonimo, significativo e fiero, di Eleuterio Giusti. In esso era condensata la storia della breve e sfortunata prima Repubblica Armena, fino alla sovietizzazione nel 1920. Il 2 giugno Hrand Nazariantz lo ringraziava con "animo profondamente grato".

Il 1941 fu un anno assai difficile per il poeta: malattie e indigenza lo tormentavano, fino a smorzare il suo naturale entusiasmo e a fargli descrivere con frasi brevi e rotte la sua condizione: "[...] Mi domandate della mia vita. Il lungo travaglio continua: strazio di cuore, strazio di carne. Lavoro sempre senza tregua per la vita, per la mia arte, per la mia Patria. Senza sosta, senza pace [...] (15 aprile)", "[...] Ho l'animo pieno di tristezza. Dal mio letto di dolore Vi tendo le mani. Voi siete per me più di

un amico: un fratello. Scrivetemi e mandatemi la calda luce della vostra grande anima. Ho tanto bisogno. Non mi abbandonate. Sono così solo, così triste [...] (16 dicembre)". Antonio Basso non fu insensibile alla sofferenza dell'amico lontano e lo confortò con affettuosa partecipazione, certamente anche economica, come traspare da tutte le lettere e in modo più esplicito da quella del 3 gennaio 1942: "Mio carissimo Amico [...] Vi ringrazio di tutto cuore della vostra buona lettera e del vostro fraterno dono", nella quale tuttavia ritornano gli accenti desolati: "[...] Mi paragonerei volentieri ad un albero scavato, in piedi sol più per la corteccia e per alcune radici, ma esposto a cader improvvisamente al primo soffio un po' violento. [...]".

L'anno dopo, al quale risale la lettera successiva, il 14 gennaio 1942, il poeta che in mezzo alle difficoltà di ogni genere mantiene vivo l'entusiasmo, purché qualchecosa di nuovo appaia all'orizzonte o senta vicino a sé una presenza particolarmente cara, dopo un ringraziamento a Basso, che, evidentemente, in modo anche tangibile gli aveva augurato il buon anno, gli comunica una importante novità: "Continuo a vivere la mia dolorante vita che cerco di confortarla (*sic*) con (*sic*) lavoro. Ho terminato in questi giorni una nuova opera: una "Antologia di poeti armeni"[40] che va dal XIII secolo ai nostri giorni. Questa Antologia di vasta mole è la prima che si pubblicherà in Italia sull'argomento. Per quanto mi è risultato possibile ho seguito una traduzione scrupolosamente fedele, ma spesso inderogabili necessità di ordine poetico-interpretativo mi hanno consigliato una traduzione libera per quanto sempre aderente al pensiero del poeta. Di ogni autore ho creduto utile dare un cenno biografico-critico e l'elenco completo delle opere. Fermamente credo con questo volume di aver svolto opera meritoria per la conoscenza della poesia armena in Italia e per il rinsaldamento dei vincoli già da secoli esistenti fra i nostri due Paesi. Sto ora ricopiando il manoscritto di cui vi manderò una copia. Voi

[40] Il progetto di un'antologia che avrebbe dovuto avere la collaborazione di Gian Pietro Lucini, personaggio rilevante nella cultura poetica italiana tra "scapigliatura" e "futurismo", era già presente, nei propositi dell'autore, nel 1913, come si può vedere da una lettera scritta in tale anno al Padre Mechitarista Simon Eremian, cfr. G. Beledian, *"Il futurismo armeno" e Htand Nazariantz* (in armeno), "Bazmavep", 1990, pp.379-412.

che siete a Milano, centro editoriale, mi potreste indicare qualche buon editore che sarebbe disposto di pubblicare la su detta Antologia? Ve ne sarei gratissimo".

Anche da queste parole risulta il temperamento fiducioso del Nazariantz il quale aveva lungamente lavorato a quest'opera veramente di grande mole, come si osserverà in seguito, senza tuttavia preoccuparsi di trovare un editore sicuro. Quasi per inciso, chiede che se ne interessi il Basso a Milano: purtroppo l'Antologia rimase inedita. Dalle sue successive lettere ricostruiamo altri momenti dell'iter di questa fallita pubblicazione. Alla lettera del 14 gennaio il Basso deve aver risposto con la consueta disponibilità che aveva fatto qualche passo per la collocazione dell'opera dell'amico, il quale il 3 febbraio così gli scrive; "[...] Grazie anche al nostro buon Giardini[41] che malgrado il suo lungo silenzio io ricordo sempre con immutato affetto e grato animo. Sono sicuro che se Giardini volesse interessarsi con quella fraternità di cui egli mi diede tante indimenticabili prove nel passato, non sarà difficile di trovare un editore per la mia Antologia [...]". Il 26 febbraio comunica al Basso che in quel giorno gli ha spedito una copia del manoscritto dell'antologia[42] e, divenuto ormai più ansioso continua: "Avete visto Giardini? Conoscete Raffaele Carrieri[43]? Egli è redattore della rivista "Tempo" e molto amico del Mondadori, e a me legato da una vecchia affettuosa amicizia. Anche lui, se volesse interessarsi, potrebbe esserci utile. Rivolgetevi se credete necessario anche a lui, in mio nome. Attendo ansiosamente le vostre buone notizie [...]. Potete immaginare quanto ci tengo alla pubblicazione di questa Antologia perché gioverebbe molto ad una maggiore conoscenza

[41] Si tratta di Cesare Giardini che nel 1924 aveva tradotto di Hrand Nazariantz, *Tre Poemi*, completando la traduzionecon una *Nota sulla poesia armena e su Hrand Nazariantz* presso l'Editrice Alpes di Milano.

[42] Si tratta del dattiloscritto citato nell'elenco delle carte dell'archivio Basso. relative al Nazariantz.

[43] Poeta e saggista (1905-1984), dopo una giovinezza avventurosa, si stabilì a Milano dove svolse un'intensa attività di critico d'arte; è anche autore di una ricca produzione poetica.

ideale della mia Patria derelitta, e dimenticata. Anche Giuseppe Villaroel[44] mi è devoto amico: potrete anche rivolgervi a lui. Ha delle buone amicizie presso gli editori di Milano. [...]". In calce aggiunge anche gli indirizzi del Carrieri e del Villaroel.

Antonio Basso si interessò certamente nella direzione indicatagli dall'amico, perché nella lettera ci sono alcune sue annotazioni a matita: probabili numeri telefonici e la correzione di uno degli indirizzi. L'antologia però non fu mai pubblicata. Anche Mara Filippozzi[45] menziona il dattiloscritto dell'antologia, sul quale è indicato "edita da Mondadori, Milano 1943"; una ricerca da lei fatta negli Archivi della Mondadori conferma però che l'opera non risulta essere mai stata pubblicata. Molto probabilmente il Nazariantz, secondo il suo spirito fondamentalmente ottimista, traduceva in realtà quella che era solo una speranza – pubblicare il lavoro a Milano - come risulta dalle lettere inviate proprio all'inizio del '43 ad Antonio Basso. L'antologia è certamente un'opera di vasto respiro e di saldo impianto, soprattutto nella concezione, perché mai fino ad allora si era pensato a fare una così ampia scelta di poeti armeni tradotti in italiano[46]. L'introduzione firmata da Ubaldo Achilli, in realtà, rivela una salda conoscenza della tradizione armena, letteraria e poetica che non può che essere del Nazariantz. Quest'opera, ancora inedita, che meriterebbe di essere studiata alla luce anche delle correnti estetiche e critiche del momento in cui fu concepita, resta comunque forse l'impresa più impegnativa del nostro autore.

44 Scrittore di origine siciliana (1889-1965), insegnò lettere negli istituti superiori e fu critico letterario a Milano. Pubblicò vari volumi di versi, romanzi, novelle e racconti per ragazzi.

45 Cfr. *op. cit.*, p. 22.

46 Ricordiamo che, a tutt'oggi, due solo sono le antologie di poesia armena tradotta in italiano, di dimensioni tali da giustificarne il nome, entrambe posteriori a quella preparata da H. Nazariantz. L'una limita la scelta ai secoli XIX e XX, cfr. *La poesia armena moderna. Poeti armeni dell'Ottocento e del Novecento*, a cura del Padre Mesrop Gianascian, Tipo-Litografia Armena, Venezia 1963, l'altra abbraccia tutta la tradizione, cfr. *In forma di parole. Canto d'Armenia*, a cura di B. L. Zekiyian, Associazione culturale "In forma di parole", Reggio Emilia 1998, ed ha il pregio del testo armeno a fronte.

La corrispondenza riprende all'indomani della fine della guerra e ci presenta un Nazariantz quanto mai forte, vitale, pieno di lavoro e di entusiasmo. Su carta intestata del Comando militare alleato, il 28 settembre scrive all'amico milanese: "Mio carissimo Amico, non avendo ricevuto risposta a una mia precedente, scritta nell'esultanza della liberazione dopo la dura e angosciosa separazione della guerra, ritento di nuovo augurandomi di essere più fortunato. [...] Io ho ripreso la mia attività e presentemente sto alla Direzione artistica della Radio Bari. [...]". Il 12 dicembre dello stesso 1945 Hrand Nazariantz è felice delle sue molteplici attività e così scrive al Basso: "Mio carissimo Amico e fratello, Rispondo solo ora alla Vostra lettera perché alla mia già forte attività alla R.A.I. s'è aggiunto tutto un rigoglioso lavoro del quale in appresso Vi dirò. Innanzi tutto Vi ringrazio di quanto avete fatto per la mia "Antologia armena"; se non scorgete pratiche possibilità sul momento presso le case editrici milanesi, non datevi troppo pensiero. Un valente editore di Bari si è assunto la pubblicazione del mio "Grande Canto della Cosmica Tragedia"[47] finora inedito, causa la grave spesa da sostenere, seppure ben conosciuto in Italia e più ancora all'estero. Inoltre col prossimo mese di gennaio lancerò una rivista di arte e di pensiero col significativo titolo di "Graal", per la quale sto raccogliendo la collaborazione dei migliori scrittori, poeti ed artisti italiani e stranieri. Come vedrete dalla cartolina di pubblicità che vi invierò, "Graal" sarà una rivista unica, in quanto il suo programma si alimenterà oltre che della nostra fede purissima, di un fervore altamente spirituale e nobile. Inutile dirvi che vi considero dei nostri. In proposito sollecito il vostro interessamente presso qualche buon scrittore e critico vostro amico onde farmi avere la sua collaborazione. Vi terrò ancora informato sugli sviluppi della mia iniziativa, ma fin d'ora vi posso assicurare che "Graal" uscirà, ai primi del '46, in degnissima veste e con buone firme. [...]".

47 Il libro fu pubblicato a Bari, cfr. H. Nazariantz, *Il Grande Canto della Cosmica Tragedia*, vers. ital. di E. Cardile, Gioconda, Bari 1946.

Le ultime due lettere sono del 1946, la prima, del 17 febbraio, è su carta intestata dell'annunciata rivista "Graal"[48], nella quale chiede la collaborazione dell'amico Basso: "[...] Sono certo che anche voi non vorrete mancare in questo convito d'arte e di poesia e solleciterete a mio nome presso i vostri più valorosi amici l'invio di qualche bel brano narrativo, o di critica artistico letteraria. [...]". Ma Antonio Basso è ormai impegnato in altri campi, che del resto gli sono sempre stati più consentanei, e declina l'invito come risulta dalla lettera di Nazariantz del 7 marzo: "[...] Ho avuto l'attesa vostra del 27 febbraio e mi auguro che vi siate perfettamente rimesso in salute, Comprendo, dati i vostri molteplici impegni, l'impossibilità di collaborare a "Graal", dato anche il carattere politico impresso all'indirizzo delle vostre attuali attività. Confido però nel vostro sollecito interessamento, all'uopo, presso qualche vostro amico critico e letterato. Gradirei avere qualche nota mensile, a carattere informativo, (anche in modo molto succinto) sul movimento artistico letterario in Milano (concerti, mostre, teatro e gallerie ecc.). In proposito, potreste voi trovarmi un elemento capace ed attivo, nonché noto e di larghe conoscenze il quale voglia assumersi l'incarico di tenere l'Ufficio redazionale di "Graal" a Milano? Sarei stato lietissimo di affidarlo a voi, mio buon fratello, che ben conosco, ma non so, dopo quanto mi dite, se sareste in grado di accettarlo; anche se la vostra collaborazione non sarebbe di mole ed impegno, trattandosi più che altro di procurare alla rivista buone collaborazioni sul posto. [...]".

Non conosciamo la risposta, ma il fatto che questa sia l'ultima lettera di Nazariantz custodita nell'archivio della famiglia Basso, ci fa pensare che, qualunque sia stata la risposta, che indubbiamente c'è stata – Basso era un uomo troppo serio e preciso per non farlo – le vie dei due amici si erano ormai diversificate per sempre.

48 La carta intestata riporta anche il sottotitolo "Rivista Mensile d'Arte e Pensiero, diretta da Hrand Nazariantz". La rivista, dal n. 4, dicembre 1946, divenuta "Rivista internazionale d'arte e di pensiero", uscì a Bari negli anni 1946-1949. Sui suoi collaboratori, alcuni dei quali di gran nome, si veda M. Filippozzi, *op. cit.*, p. 24.

Il poeta armeno continuò, con alterne vicende, la sua vita di "esule sognatore" come lui stesso si era definito nella dedica a Basso dell'*Ode a l'Italia*. La sua posizione nell'ambito della poesia del primo Novecento fu di un notevole rilievo, bilanciata com'è tra le contemporanee poetiche italiane ed europee e la sua esperienza personale. Erede di tutta una tradizione orientale marchiata, quasi, da sofferenze antiche e recenti, egli riuscì a sublimare questa esperienza del dolore in una visione universalistica, non negata alla speranza e all'eterno[49]. Nel 1953 fu candidato al premio Nobel per la letteratura: fu forse l'apice della sua fortuna, mentre nuove idee lo animavano. In quello stesso anno, infatti, si faceva promotore, insieme a Luigi Servolini e Armando Giordano, di una nuova rivista, "L'Eco del Parnaso", che vide la luce a Napoli per circa due anni. Poi cominciò il declino più triste, interrotto dallo straordinario incontro con i giovani fondatori dell'Università Popolare di Conversano (Bari)[50] che gli diedero negli ultimi anni di vita quel calore umano e quell'affetto del quale egli, con straordinaria umiltà, aveva sempre dichiarato di aver bisogno[51]. Si spense nel gennaio del 1962.

Il pubblicista e politico milanese, che nel 1945 fu nominato Provveditore agli Studi di Milano, nei pochi mesi del suo alto incarico[52], nel momento difficilissimo della ricostruzione materiale e morale della scuola, ebbe più che mai la certezza che una era la necessità più impellente: l'educazione dei giovani alla libertà, al rigore morale e alla serietà negli studi e, nel contempo, la formazione di una classe di insegnanti che sapesse trasmettere agli alunni questi valori dei quali, del

49 Alla sua poesia dedica belle e documentate pagine M. Filippozzi, *op. cit.*, pp. 35-65.

50 Il Comune pugliese gli dedicò nel 1987 un convegno internazionale, cfr. *Hrand Nazariantz tra Oriente e Occidente. Atti del convegno internazionale di studi, Conversano, 28-29 novembre 1987*, a cura di D. Cofano, Fasano (BR) 1990.

51 Anche per quest'ultima parte della sua biografia si rimanda a M. Filippozzi, *op. cit.*, pp. 31-35.

52 Diede irrevocabili dimissioni per motivi di coscienza, a seguito di contrasti con e tra il CLN (Comitato di Liberazione Nazionale) e l'AGM (Governo Militare Alleato), organi che l'avevano nominato provveditore il 4 maggio, immediatamente dopo la Liberazione.

resto, egli aveva improntato tutta la sua vita, anche negli anni duri del fascismo. Da questo periodo, e per tutti gli Cinquanta, fu assorbito dalla scuola. Ebbe la cattedra di Latino e Storia in un Istituto Magistrale di Milano e nel 1951 fu eletto membro del Consiglio Superiore della Pubblica Istruzione. Fu anche il momento più produttivo: realizzò allora una serie di testi scolastici di geografia, che rispondevano al suo innato bisogno di apertura verso gli altri, nella ricerca dei meccanismi che governano il rapporto dell'uomo con l'ambiente e dei popoli fra loro, convinto che il primo passo verso la convivenza pacifica e giusta era, ed è, la reciproca conoscenza. Di qui il suo interesse per la geografia umana – sono significativi i titoli di alcuni suoi libri di testo: *Paesi e popoli extraeuropei*, *Il mondo e noi*, *Conoscere il mondo*. Nel 1959 tornò all'altra sua grande passione, e cominciò a preparare una nuova edizione del suo *Dizionario di Cultura Politica*, che era stato pubblicato nel 1946, opera però destinata a rimanere incompiuta. Antonio Basso, tante volte chiamato "amico e fratello" da Hrand Nazariantz, si spense a Milano nel 1976.

Բովանդակութիւն

Contents

G. Uluhogian, Preface *5*

Գ. Ուլուհոճեան, Առաջաբան *7*

Ա. Բոզոյեան, Կիլիկեան Հայաստանի պատմութիւնը Միջերկրական ծովի պետութիւնների արխիւներում *9*

Պ. Զոբեանեան, Հայ ուղեգիրները Հռոմի եւ Իտալիայի մասին *21*

B. Outtier, En quête de mémoriaux *42*

Մ. Կարապետեան, Նորայայտ փաստաթղթեր Նախիջեւանի ԺԷ դարի առաջին կէսի պատմութեան վերաբերեալ *47*

Է. Թաջիրեան, Աստրախանի հայոց պատմութիւնից *66*

V. Calzolari, Documents sur l'histoire des rapports entre les arméniens et la Suisse dans les archives et les bibliothèques Helvétiques: premier bilan. *75*

Վ. Բարխուդարեան, Հայերը Կենտրոնական Եւրոպայում (XIX-XX դդ.) *108*

G. Uluhogian, Hrand Nazariantz E Antonio Basso: Pagine inedite di un'amicizia. *116*